ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ:

ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της μελέτης αυτής, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε και να αναλύσουμε το καθεστώς που διέπει τις μειονοτικές γλώσσες και τις γλωσσικές μειονότητες βάσει του θεωρητικού πλαισίου που επεξεργαστήκαμε, αλλά και της δομής που χρησιμοποιήσαμε στα δύο προηγούμενα, στο συγκεκριμένο χώρο της εσωτερικής έννομης τάξης της Ελλάδας, χώρας με μακρόχρονη πείρα σε ζητήματα μειονοτήτων ήδη από τη σύστασή της σε κυρίαρχο κράτος.

Η δικαιική αντιμετώπιση των μειονοτήτων ήταν και παραμένει συνυφασμένη με την πορεία των εξωτερικών σχέσεων της χώρας με τα όμορα βαλκανικά κράτη που παρουσιάζουν, εθνική, εθνοτική ή απλά γλωσσική συγγένεια με ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες στην ελληνική επικράτεια. Η άσκηση πολιτικών προσέγγισης των ενλόγω ομάδων από τα κράτη αυτά, καθώς και η διατύπωση εδαφικών ή άλλων διεκδικήσεων, ασφαλώς επέδρασαν αποφασιστικά στην συμπεριφορά του έλληνα πολιτικού και νομοθέτη. Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να εξετάσουμε για παράδειγμα, την πολιτική στάση και τη θέσπιση νομικών πράξεων που αφορούν στη μουσουλμανική μειονότητα, ιδιαίτερα μετά την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1974, ή την αντιμετώπιση των σλαβόφωνων, πριν και μετά την ίδρυση της γιουγκοσλαβικής Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, μέχρι την πρόσφατη ανεξαρτητοποίησή της και την ένταση μεταξύ των δύο χωρών που την ακολούθησε.

Ειδικότερα, θα εξετάσουμε την ιστορική πορεία των μειονοτήτων και τη θέση τους στο ελληνικό δίκαιο, τη διαμόρφωση και δόμηση κάθε μορφής συνείδησης στη βάση της εθνοτικής ή γλωσσικής ιδιαιτερότητας, καθώς και την αφομοιωτική διαδικασία προς το εθνικό γλωσσικό πρότυπο ύστερα από το τέλος των βαλκανικών πολέμων. Τέλος, θα σταθούμε στο ισχύον νομικό καθεστώς, όπως αυτό διατυπώνεται από το εσωτερικό νομοθετικό πλαίσιο και τις δεσμευτικές για την Ελλάδα διεθνείς διατάξεις, λαμβάνοντας υπόψη μας το διεθνές και ευρωπαϊκό πλαίσιο προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και προαγωγής των μειονοτικών γλωσσών.

Κεφάλαιο Α':

Ιστορική ανασκόπηση και προϊσχύσαν καθεστώς

1. Μέχρι το 1920

Η σταδιακή εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η θεσμική κατάλυσή της, στο διάστημα που μεσολάβησε από τις αρχές του αιώνα μέχρι τη λήξη του Μικρασιατικού Πολέμου, καθώς και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, είχαν ως αποτέλεσμα τη συνεχή αλλαγή συνόρων στη Νότιο Βαλκανική, δηλαδή στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης. Περιοχές οι οποίες χαρακτηρίζονταν από εθνική, εθνοτική, γλωσσική και θρησκευτική πληθυσμιακή πολυμορφία βρέθηκαν στο επίκεντρο εθνικών και εδαφικών ανταγωνισμών όμορων και μη κρατών, καθώς μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών ακολουθούσαν νικητές και ηττημένους στα μετακινούμενα σύνορα[664]. Παράλληλα, η δόμηση του εθνικού προτύπου, βασισμένου σε ορισμένη γλώσσα και θρησκεία, έθετε ως στόχο την εθνική ομοιογενοποίηση στο εσωτερικό του κράτους, καθώς και τον προσεταιρισμό των πληθυσμών που εκδήλωναν συγγενή χαρακτηριστικά σε γειτονικές

[664] Για τα πληθυσμιακά δεδομένα και τη στάση της Ελλάδας αμέσως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, βλ. *Α. Πάλλη*, Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1994, Αθήνα 1925, *Y. Mourelos*, The 1914 persecutions and the first attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey, Balkan Studies 26, 2, Thessaloniki 1985, σ. 389 επ. Βλ. επίσης την έκθεση για την ελληνική κυβέρνηση του *R. A. Reiss*, Rapport sur la situation des bulgarophones et des musulmans dans les nouvelles provinces grecques, Lausanne 1915.

χώρες[665]. Έτσι, οι πατριαρχικοί πληθυσμοί στο σύνολό τους θεωρούνταν ελληνικής συνείδησης από τις ελληνικές στατιστικές, οι σλαβόφωνοι Βούλγαροι ή Σέρβοι από τις βουλγαρικές και τις σερβικές αντίστοιχα, οι Βλάχοι ως προσκείμενοι στο ρουμανικό έθνος από τις ρουμανικές και οι μουσουλμάνοι, τουρκόφωνοι και μη, στο τουρκικό σύμφωνα με τις τουρκικές πηγές[666]. Το κριτήριο προσδιορισμού της συμμετοχής σε ορισμένο εθνικό σύνολο ήταν η θρησκεία ή η γλώσσα ανάλογα με τα πληθυσμιακά μεγέθη που κάθε φορά προέκυπταν *a posteriori*.

Η λήξη των δύο Βαλκανικών Πολέμων βρήκε την Ελλάδα να μοιράζεται το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας με τους βόρειους γείτονές της[667], με αποτέλεσμα η έκταση του ελληνικού κράτους να αυξηθεί κατά 68% και ο πληθυσμός του κατά 78%. Αντίστοιχα, η γλωσσική και θρησκευτική ομοιογένεια των ελλήνων υπηκόων του, η οποία εκτιμούνταν σε υψηλό ποσοστό μέχρι το 1913, αλλοιώθηκε σημαντικά, καθώς το 15% του συνολικού πληθυσμού ανήκε σε κάθε είδους μειονότητες, συγκεντρωμένες κυρίως στις βόρειες επαρχίες της χώρας. Το 1919 με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, η Θράκη θα χωριστεί σε τρία μέρη. Η ενσωμάτωση του δυτικού τμήματος οριστικά το 1920 στο ελληνικό κράτος θα αυξήσει το συνολικό ποσοστό των δίγλωσσων και

---

665 Για τις γενικές θεωρίες σχετικά με τη συγκρότηση του έθνους κράτους βλ. τα έργα των *E. Anderson, E. Galner, E. Hobsbaum*. Για την περίπτωση του ελληνικού κράτους βλ. *S. Yerasimos*, Balkans : frontières d'aujourd'hui, d'hier et de demain?, Hérodote, 1991 No 4, σ. 80 επ. Σχετικά με το ρόλο των μειονοτήτων στην εποχή της δημιουργίας των βαλκανικών κρατών, βλ. του ίδιου, Questions d'orient, Frontières et minorités des Balkans au Caucase, La Découverte/Livres Hérodote, Paris 1993, σ. 23 επ.

666 *Δ. Λιθοξόου*, Προβλήματα μειονοτήτων και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα, Λεβιάθαν, Αθήνα 1991, σ. 37 επ., καθώς και *P. Kitromelides*, Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans, Modern Greece: Nationalism and Nationality, SAGE-ELIAMEP, Athens 1990, σ. 23 επ.

667 Η Μακεδονία πριν από το 1913 συνιστά μία κοινωνία εξαιρετικής εθνοτικής πολυμορφίας: την απαρτίζουν: 1) μουσουλμάνοι, οι οποίοι με τη σειρά τους διαιρούνται σε τουρκόφωνους, αλβανόφωνους, σλαβόφωνους (Πομάκοι), ελληνόφωνους (Βαλαάδες), ισπανοεβραίους (Ντονμέδες) και Τσιγγάνους, 2) χριστιανοί πατριαρχικοί ελληνίζοντες, οι οποίοι είναι σλαβόφωνοι, ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι ή αλβανόφωνοι, 3) χριστιανοί εξαρχικοί οι οποίοι είναι βουλγαρόφωνοι, βλαχόφωνοι ρουμανίζοντες, σλαβόφωνοι σερβίζοντες, 4) ουνίτες, 5) προτεστάντες σλαβόφωνοι, 6) Τσιγγάνοι χριστιανοί, τουρκόφωνοι χριστιανοί (Γκαγκαούζοι και άλλοι), καθώς και 7) Εβραίοι ισπανόφωνοι (βλ. γλώσσα λαντίνο). Ενδεικτική της εθνογλωσσικής πολυμορφίας η απογραφή που διενήργησε ο Χιλμή Πασάς το 1904 σε περιοχή ευρύτερη της γεωγραφικής Μακεδονίας (Βιλαέτια Θεσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσόβου): Μουσουλμάνοι 1.508.507, Εξαρχικοί Βούλγαροι 575.534, πατριαρχικοί Βούλγαροι 320.962, πατριαρχικοί Έλληνες 307.000, πατριαρχικοί Σέρβοι 100.717, πατριαρχικοί Βλάχοι 99.000, Ισραηλίτες 48.720, όπως αναφέρει ο *Δ. Λιθοξόου*, *supra*, σ. 43. Για την ορθότητα των στοιχείων αυτών βλ. *Β. Γούναρη*, Ο Χιλμή Πασάς και τα μειονοτικά ζητήματα, Αντί, τεύχος 572, 3.3.1995, σσ. 39-41.

αλλόγλωσσων πολιτών[668], αλλά και τη διαμάχη με τα γειτονικά κράτη σχετικά με την εθνοτική και εθνική τους ταυτότητα.

---

668 Με την ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης στο ελληνικό κράτος προστέθηκε συνολικά ένας πληθυσμός της τάξης των 191.000 κατοίκων (Σύμφωνα με την απογραφή του 1920 που διενήργησε η Ελληνική Διοίκηση, ο πληθυσμός της Δ. Θράκης απαρτίζονταν από 84.000 μουσουλμάνους, 68.000 Έλληνες, 35.000 Βούλγαρους και 4.000 λοιπούς, κυρίως Αρμένιους και Εβραίους (βλ. *Α. Πάλλη*, *supra*, σ. 23), οι οποίοι στην πλειοψηφία τους απέκτησαν αυτόματα την ελληνική ιθαγένεια (σχετικά, *infra*). Ο πληθυσμός αυτός μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως προς τη θρησκεία, σε χριστιανούς, Εβραίους και μουσουλμάνους. Οι χριστιανοί ήταν κυρίως ελληνόφωνοι, αλλά και τουρκόφωνοι ή αλβανόφωνοι, οι Εβραίοι κυρίως ελληνόφωνοι, ενώ οι μουσουλμάνοι (περίπου 130.000, αριθμός ο οποίος παρέμεινε σχετικά αμετάβλητος μέχρι σήμερα) μπορεί να χωριστεί σε τρεις επί μέρους ομάδες:
1. Οι αποκλειστικά τουρκόφωνοι, οι οποίοι θα πρέπει να θεωρηθούν συνολικά τουρκικής εθνικής συνείδησης. Ήδη από την εποχή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχασε τον έλεγχο της περιοχής οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης οργάνωσαν αυτονομιστικά κινήματα. Στις 31 Αυγούστου 1913 - η Δυτική Θράκη ήδη ανήκε στη Βουλγαρία- οθωμανοί προύχοντες σχηματίζουν προσωρινή κυβέρνηση μέχρι την άφιξη του βουλγαρικού στρατού. Από 19 Νοεμβρίου 1919 μέχρι 23 Μαΐου 1920, διάστημα που η Δυτική Θράκη τελεί υπό των έλεγχο των συμμαχικών στρατευμάτων, συγκροτείται στην Κομοτηνή η "τουρκική κυβέρνηση της Δυτικής Θράκης". Στις 25 Μαΐου 1920 η "κυβέρνηση" αυτή μεταφέρει την έδρα της στην Οργάνη (Hemelti). Σχετικά με την επιρροή της Τουρκίας στα κινήματα αυτοδιάθεσης των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, βλ. *Β. Θεοδωρόπουλου*, Οι Τούρκοι και εμείς, Αθήνα 1988, σ. 311 επ., *Α. Αλεξανδρή*, Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987, Αθήνα 1988, σ. 66 επ. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι τουρκόφωνοι της Θράκης δεν έχει υποστεί τις επεμβάσεις που εφάρμοσε το κεμαλικό καθεστώς στην Τουρκία στα τέλη της δεκαετίας του 1920, παρά μόνο μέσα από τη γλώσσα των σχολικών βιβλίων που έχουν τυπωθεί εκεί, αποτελώντας ιδιωματική μορφή της επίσημης τουρκικής. Συνιστούν την πλειοψηφούσα πληθυσμιακή ομάδα στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας.
2. Οι Πομάκοι οι οποίοι αποτελούν το ένα πέμπτο του συνολικού μουσουλμανικού πληθυσμού, ζουν κυρίως στα ορεινά των νομών Ξάνθης και Ροδόπης και απασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Χρησιμοποιούν ως μητρική, συχνά παράλληλα με την τουρκική γλώσσα, νοτιοβουλγαρική διάλεκτο πολύ συγγενή προς τα σλαβομακεδονικά, εμπλουτισμένη με δάνεια από την τουρκική και ελληνική γλώσσα. Η φιλολογία σχετικά με την καταγωγή και τη φυλετική συγγένεια με τους Βούλγαρους, τους Τούρκους ή τους Έλληνες, την οποία επικαλούνται συχνά συγγραφείς προερχόμενοι από τα τρία όμορα κράτη δεν θα μας απασχολήσει, καθώς ο πομακικός πληθυσμός διατηρεί την εθνοτική του ιδιαιτερότητα κυρίως μέσω της διακριτής γλώσσας, αλλά και άλλων πολιτισμικών στοιχείων, και εκδηλώνει βούληση διατήρησής τους στο μέτρο που δεν αφομοιώνεται από την ισχυρότερη τουρκική κουλτούρα. Βλ. ενδεικτικά: *Π. Χιδίρογλου*, Οι έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία, Αθήνα 1984, *Π. Παπαχριστοδούλου*, Οι Πομάκοι, Αρχείον λαογραφικού και γλωσσολογικού θρακικού θησαυρού, τ. ΚΓ', Κομοτηνή 1958, *Α. Λιάπη*, Οι Πομάκοι μέσα στο χρόνο, Θρακική Επετηρίδα, τ. 4, Κομοτηνή 1983, *Γ. Μαγκριώτη*, Πομάκοι ή Ροδοπαίοι, Θρακικά, Σειρά 2η, τ. 3, Αθήνα 1980-81, *Ε. Ζεγκίνη*, Ο μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διάδοσης του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1988.
3. Οι 14.000 περίπου μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι ζουν σε συνοικισμούς των πόλεων των τριών θρακικών νομών. Παράλληλα με τη τσιγγάνικη γλώσσα ρομανί, χρησιμοποιούν την τουρκική, αλλά και την ελληνική. Η θέση τους στην τοπική κοινωνία είναι ιδιαίτερα ευάλωτη. Παρόλες τις γλωσσικές επιδράσεις που δέχονται, διατηρούν σε απόλυτο βαθμό την εθνοτική τους ιδιαιτερότητα. Αναφορές στους Τσιγγάνους της Θράκης βλ. *Ε. Ζεγκίνη*, Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1994, καθώς και σε όλα τα έργα σχετικά με τη μουσουμανική μειονότητα. Ειδικά με τους κυρίως χριστιανούς Τσιγγάνους του Διδυμοτείχου, βλ. *Β. Σιναπίδη*, Προσφορά στην έρευνα για τη φυλετική πρέλευση των Κατσιβέλλων Διδυμοτείχου Θράκης, Αρχείον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσολογικού θησαυρού, Αθήνα 1955, σ. 300

Με τη Συνθήκη "ενδυνάμωσης της ειρήνης και της φιλίας μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας" που υπογράφηκε στην Αθήνα την 1η Νοεμβρίου 1913[669] και ιδιαίτερα με το τρίτο Πρωτόκολλό της, διευθετείται το καθεστώς των μουσουλμανικών ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που ήδη βρίσκονταν στα εδάφη που αποκτήθηκαν από την Ελλάδα, αλλά και εκείνων που επρόκειτο να δημιουργηθούν[670]. Όσον αφορά το ειδικό εκπαιδευτικό καθεστώς που απευθυνόταν στις αναγνωρισμένες εθνότητες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία[671] διατηρήθηκε και αναπροσαρμόστηκε από το ελληνικό κράτος στην περίπτωση των Βλάχων[672], των Αρμενίων[673] και των Εβραίων[674]. Με τη

επ., του ίδιου, Φυλετική καταγωγή, ήθη και έθιμα των Κατσιβέλλων Διδυμοτείχου Θράκης, Αθήνα 1953. Σχετικά με τους Τσιγγάνους του ευρύτερου ελληνικού χώρου, βλ. *Δ. Λιθοξόου*, *supra*, σσ. 104, όπου και καλύπτεται βιβλιογραφικά το θέμα, και *H. Poulton*, The Balkans, MRG Publications, London 1991, σ. 188.

Άλλες μουσουλμανικές ομάδες όπως οι Κιζιλμπάσηδες ή οι Τσερκέζοι πρέπει να θεωρείται ότι πλέον έχουν αφομοιωθεί πλήρως από το τουρκομουσουλμανικό γλωσσικό και πολιτισμικό περιβάλλον τους. Σχετικά με τους πρώτους βλ. *Π. Φωτέας*, Οι Κιζιλμπάσηδες και τα δρώμενά τους στα ορεινά της Ροδόπης, Ευθύνη, τεύχος 68 (Αύγουστος 1977), σ. 419 επ. Για τους δεύτερους, αναφορές στο *Π. Ροδάκης*, Ο γόρδιος δεσμός των εθνοτήτων, Ρήσος, Αθήνα 1990, σ. 77.

669 Κυρώθηκε στις 6/29 Νοεμβρίου 1913 (βλ. Νόμο 4213 του 1913, ΕτΚ Νο 229/1913).

670 Για το διεθνές νομικό καθεστώς της μουσουλμανικής μειονότητας και ειδικότερα για τους ισχυρισμούς σχετικά με την ισχύ της Συνθήκης των Αθηνών μέχρι τις ημέρες μας, βλ. *B. Oran*, La minorité turco-musulmane de la Thrace occidentale, Le différend gréco-turc, S. Vaner (επιμ.), L'Harmattan, Paris 1988, σσ. 149-151.

671 Στις αρχές του 20ού αιώνα, εκτός από τα 1.000 περίπου ελληνικά και τα πολυπληθέστερα οθωμανικά σχολεία, λειτουργούσαν στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου 561 βουλγαρικά σχολεία με 18.311 μαθητές, 49 ρουμανικά σχολεία με 2.002 μαθητές και 53 σερβικά με 1.674 μαθητές. Τα στοιχεία βασίζονται στους σχετικούς χάρτες του Instituto Geografico de Agostini, που παρατίθενται από την *Εκδοτική Αθηνών,* Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΔ', Αθήνα 1978, σ. 227 επ. Σχετικά με τη διατήρηση των μουσουλμανικών και των ισραηλιτικών σχολείων, βλ. Νόμο 568 της 31.12.1914/12.1.1915, "Περί διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσης εν Οθωμανικοίς και Ισραηλιτικοίς σχολείοις των Νέων Χωρών", άρθρο 2 παρ. 4: "*Εν τοις δημοτικοίς σχολείοις του κράτους φοιτώσιν 20 τουλάχιστον Οθωμανοί ή Ισραηλίται μαθηταί αμφοτέρων των φύλων δύνανται να διδάσκηται η θρησκεία και η γλώσσα τούτων υπό διδασκάλων διοριζομένων υπό του αρμόδιου Νομάρχου...*", στα οποία σύμφωνα με το άρθρο 1 "*διδάσκεται υποχρεωτικώς η Ελληνική γλώσσα* ".

672 Οι Βλάχοι χρησιμοποιούν λατινογενή γλώσσα συγγενή προς τα ρουμανικά. Προέρχονται από τις ορεινές περιοχές της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της κεντρικής Μακεδονίας. Ύστερα από διαδοχικά μεταναστευτικά ρεύματα εγκαταστάθηκαν στα πεδινά ή σε αστικά κέντρα, από όπου και προήλθε σε σημαντικό βαθμό ο γλωσσικός εξελληνισμός τους. Για τη διαμόρφωση της εθνοτικής τους ταυτότητας και τη διάκρισή τους σε "ελληνοβλάχους" και σε "ρουμανίζοντες" βλ. *Α. Κολτσίδα*, Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των ελληνοβλάχων στον ελληνικό χώρο (1850-1913), Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.

673 Οι Αρμένιοι εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της Ελλάδας κυρίως με την μικρασιατική καταστροφή και τη μεταγενέστερη ανταλλαγή πληθυσμών, αλλά και από τα τέλη του 19ου αιώνα με τις διώξεις που υπέστησαν από τους Οθωμανούς. Σήμερα, τις αρμενικές κοινότητες στην Ελλάδα, κυρίως στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, αποτελούν 11.000 περίπου άτομα.

674 Οι Εβραίοι ήρθαν στην Ελλάδα το 16ο αιώνα ύστερα από τους διωγμούς που υπέστησαν στην Ισπανία. Εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Θεσσαλονίκη, της οποίας αποτέλεσαν ένα από τα σημαντικότερα οικονομικο-κοινωνικά πληθυσμικά στοιχεία, αλλά και σε άλλα αστικά κέντρα της

συνημμένη στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου[675] επιστολή του Πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου σε απάντηση επιστολής του Υπουργού Εξωτερικών της Ρουμανίας, η Ελλάδα δεσμεύτηκε να παραχωρήσει ειδική αυτονομία στα βλαχικά σχολεία και εκκλησίες, επιτρέποντας μάλιστα τη δημιουργία ξεχωριστής Επισκοπής. Παράλληλα, και κάτω από τον έλεγχο της ελληνικής κυβέρνησης, η Ρουμανία αποκτούσε τη δυνατότητα να συντηρεί οικονομικά τα σχολεία και τις εκκλησίες αυτές[676].

Η ήττα της Γερμανίας και των συμμάχων της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο συνοδεύτηκε από μία σειρά Συνθηκών Ειρήνης, και αλλά ειδικών συμβατικών κειμένων ή μονομερών δηλώσεων που ρύθμιζαν ζητήματα μειονοτήτων[677]. Στην περίοδο που ακολούθησε τις μετακινήσεις πληθυσμών που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας, οι οποίες ρυθμίστηκαν από τη Συνθήκη Ειρήνης του 1913 μεταξύ των δύο χωρών[678], η Βουλγαρία και η Ελλάδα αποφάσισαν να λύσουν το μεταξύ τους ανάλογο πρόβλημα με τον ίδιο τρόπο. Έτσι υπογράφηκε η Συνθήκη του Νεϊγύ[679] την ίδια ημέρα με την ομώνυμη Συνθήκη Ειρήνης της 27ης Νοεμβρίου 1919, προβλέποντας την εθελούσια και αμοιβαία μετανάστευση των φυλετικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων που κατοικούσαν στο έδαφος της Ελλάδας και της Βουλγαρίας[680]. Για την άμεση εφαρμογή της Συνθήκης και τη

βόρειας και δυτικής Ελλάδας. Χρησιμοποιούσαν την ισπανοεβραϊκή γλώσσα λαντίνο και συχνά τη γαλλική. Ύστερα από τη γερμανική κατοχή απέμειναν περίπου 5.500 άτομα, κυρίως στην Αθήνα, στη Λάρισα και στη Θεσσαλονίκη, τα οποία απαρτίζουν τις κατά τόπους Ισραηλιτικές Κοινότητες.

675 Υπογράφηκε στις 10 Αυγούστου 1913 από τη Βουλγαρία, την Ελλάδα, το Μαυροβούνιο, τη Σερβία και τη Ρουμανία, βάζοντας τέλος στο Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και καθορίζοντας τα σύνορα μεταξύ των συμβεβλημένων μερών. Για το ελληνικό κείμενο βλ. *Κρ. Ιωάννου, Στ. Περράκης*, κείμενα διεθνούς πρακτικής, Γενικό και Ειδικό Διεθνές Δίκαιο, τ. 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σ. 560 επ.

676 Το κείμενο της επιστολής που συντάχθηκε από τον Βενιζέλο στις 23 Ιουλίου 1913 στο Βουκουρέστι και επιδόθηκε στο ρουμάνο Υπουργό Εξωτερικών Τ. Μαγιορέσκο έχει ως εξής: "*Η Ελλάς συγκατατίθεται να παράσχει αυτονομίαν εις τας των κουτσοβλάχων σχολάς, και εκκλησίες τας εβρισκομένας εν ταις μέλλουσαις ελληνικαίς κτήσεσι και να επιτρέψη την σύστασιν επισκοπής δια τους κουτσοβλάχους τούτους, της Ρουμανικής Κυβερνήσεως δυναμένης να επιχορηγή υπό την επίβλεψη της Ελληνικής Κυβερνήσεως τα ειρημένα ενεστώτα ή μέλλοντα θρησκευτικά και εθνικά καθιδρύματα* ". Αντίστοιχες επιστολές απέστειλαν η Σερβία και η Βουλγαρία σχετικά με την προστασία της γλωσσικής και θρησκευτικής ιδιαιτερότητας των βλάχων υπηκόων τους.

677 Αναλυτικότερα *supra*, υποσ. 12 έως 15.

678 Σύμφωνα με το άρθρο (C) του πρώτου πρωτοκόλλου της Συνθήκης της 29.9.1913 η προαιρετική ανταλλαγή πληθυσμών προβλεπόταν μόνο για μία ζώνη περιορισμένης έκτασης εκατέρωθεν των συνόρων των δύο χωρών.

679 Σχετικά με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, *passim, P. Miliotis*, The Pact of Neuilly of 14/27 November 1919 on Greek-Bulgarian Migration and its Application, Thessaloniki 1962, *S. Ladas*, The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, The Macmillan Company, New York 1932, *A. Wurfbain*, L'échange Gréco-Bulgare des minorités ethniques, Payot, Lausanne 1930.

680 Σύμφωνα με το 1ο άρθρο τα συμβαλλόμενα μέρη παραχωρούσαν στα μέλη των μειονοτήτων το δικαίωμα να μεταναστεύσουν στο κράτος που ανήκαν φυλετικά, γλωσσικά ή θρησκευτικά. Η

διευκόλυνση της μετακίνηση των πληθυσμών συστήθηκε τετραμελής Μεικτή Επιτροπή[681]. Καθώς όμως επικρατούσε κατάσταση πολέμου στη μικρασιατική χερσόνησο και γενικότερη πολιτική αστάθεια στην περιοχή, η Συνθήκη τέθηκε σε εφαρμογή λίγα χρόνια αργότερα. Μέχρι το 1926 εγκατέλειψαν την Ελλάδα 53.000 σλαβόφωνοι με προορισμό τη Βουλγαρία ή άλλες χώρες, ενώ με τη λήξη της ισχύος της στις 31 Ιανουαρίου 1932 υπολογίστηκε από τη Μικτή Επιτροπή ότι μετακινήθηκαν οριστικά περίπου 100.000 άτομα από την Ελλάδα και 46.000 από τη Βουλγαρία[682,683].

2. 1920-1947

Η Συνθήκη των Σεβρών που υπογράφηκε στις 10 Αυγούστου 1920 από την Ελλάδα, τη Μεγάλη Βρετανία και τις συμμάχους της χώρες, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία, συντάχθηκε ως αντίβαρο στις δεσμεύσεις που αναλάμβαναν η Βουλγαρία και η Τουρκία με τις Συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών αντίστοιχα[684,685]. Ο μικρασιατικός πόλεμος και η καταστροφή για το εκεί

Σύμβαση κυρώθηκε με το νόμο 2434/1920. Σχετικός με την εκτέλεση της Σύμβασης ο νόμος 2780/1920 (βλ. ΦΕΚ 1522/20.8.1922).

681 Ένας Έλληνας, ένας Βούλγαρος και δύο μέλη από κράτη μέλη του Συμβουλίου της ΚτΕ εκ των οποίων εκλέγεται και ο πρόεδρος της Επιτροπής.

682 Για τα πληθυσμιακά δεδομένα της μετακίνησης των σλαβόφωνων βλ. *A. Angelopoulos*, Population distribution of Greece today according to language, national consciousness and religion, Balkan Studies 1979, σ. 124, επίσης *S. Ladas*, *supra*, σ. 122, *E. Kofos*, Nationalism and Communism in Macedonia, A. Caratzas, New York 1993, (Α' έκδοση, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1964), σ. 185 επ. και *Γ. Μίντσης*, Ιστορία του μακεδονικού ζητήματος, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 68. Βλ. επίσης την πολύ ενδιαφέρουσα ανακοίνωση-προδημοσίευση του *Ι. Μιχαηλίδη*, Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές: Η περίπτωση των σλαβόφωνων, ΙΣΤ' Ιστορικό Συνέδριο, Θεσαλονίκη 1994, όπου δημοσιεύεται η απόρρητη ελληνική στατιστική του 1925, λίγο πριν την ολοκλήρωση της ανταλλαγής, σχετικά με τους σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας και την εθνική τους συνείδηση.

683 Σχετικά με τους σλαβόφωνους βλ. αναφορές στον *E. Kofos*, *ibid*, σ. 47, *Ε. Παναγοπούλου*, Η άλλη Ελλάδα, Σχολιαστής, τ. 79, Μάιος 1989, σ. 54, *A. Karakasidou*, Politicizing Culture: Negating Identity in Greek Macedonia, Journal of Modern Greek Studies, vol. 9, No 1, καθώς και τα απαντητικά άρθρα των *Κ. Χατζηδημητρίου* και *Β. Γούναρη*, στο Balkan Studies, vol. 34/2, Thessaloniki 1993, σ. 309 επ. και 315 επ., τα άρθρα του Δ. Λιθοξόου που έχουμε αναφέρει, τη μονογραφία του *Ι. Κολιόπουλου*, Λεηλασία φρονημάτων-Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατοχή, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 1993, καθώς και τις εκθέσεις *The British Helsinki Human Rights Group,* Macedonian Minorities: The Slav Macedonians of Northern Greece and the Treatment of Minorities in the Republic of Macedonia, Report, Oxford 1994, *Human Rights Watch/Helsinki*, Denying Ethnic Identity, The Macedonians of Greece, New York 1994 και *Minority Rights Group*, The Southern Balkans, 94/4, London 1994 σσ. 6-23.

684 Δεν θα πρέπει να συγχέται η συνθήκη διαμελισμού της Τουρκίας με εκείνη που αφορά την προστασία των μειονοτήτων στην Ελλάδα που υπογράφηκαν στις Σέβρες την ίδια μέρα (10 Αυγούστου 1920). Επίσης η συνθήκη που προέβλεπε την ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών, *infra*, δεν έχει καμία σχέση με εκείνη που ρύθμιζε το νομικό καθεστώς της

ελληνικό στοιχείο στην οποία κατέληξε, καθώς και η νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στις σχέσεις των βαλκανικών χωρών καθυστέρησαν την επικύρωση και τη θέση της σε ισχύ. Τελικά πραγματοποιήθηκε τρία χρόνια αργότερα[686] παράλληλα με την επικύρωση της Συνθήκης της Λωζάνης, κείμενο που έβαζε τέλος στον πόλεμο και που, *inter alia*, ρύθμιζε θέματα μειονοτήτων. Με το Νομοθετικό Διάταγμα της 25ης Αυγούστου 1923 "Περί κυρώσεως της εν Λωζάννη συνομολογηθείσης Συνθήκης περί Ειρήνης"[687] αναγνωρίστηκε "*πλήρη και νόμιμη ισχύς*" στο Πρωτόκολλο XVI σχετικό με την "προς την εν Σέβραις συναφθείσαν Συνθήκην την 10η Αυγούστου 1920 μεταξύ των προεχουσών Συμμάχων Δυνάμεων και της Ελλάδος 'περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων' και προς την υπό την αυτήν ημερομηνίαν συναφθείσαν Συνθήκην μεταξύ των αυτών δυνάμεων εν σχέσει προς την Θράκην". Το Πρωτόκολλο συνδέει το περιεχόμενο των δύο κειμένων αναφέροντας ρητά ότι "*αι επικυρώσεις των ως άνω συναφθεισών εν Σέβραις δύο Συνθηκών, δέον, εάν η κατάθεσις αυτών δεν εγένετο ήδη, να κατατεθώσιν ομού μετά των επικυρώσεων των Συνθηκών Ειρήνης και Πράξεων των υπό σημερινήν χρονολογίαν υπογραφισών εν Λωζάννη* "[688].

Η Συνθήκη των Σεβρών έθεσε το γενικό πλαίσιο προστασίας των μειονοτήτων στην Ελλάδα, προσδιορίζοντας ορισμένες επί μέρους μειονοτικές ομάδες, όπως οι Εβραίοι, οι μουσουλμάνοι και οι Βλάχοι. Στην περιπτωση των τελευταίων για παράδειγμα και σε εφαρμογή της δέσμευσης που ανέλαβε η Ελλάδα με τη συννημένη επιστολή του Βενιζέλου στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, παρέχεται αυτομία, κάτω από τον κρατικό έλεγχο, σε εκπαιδευτικά και θρησκευτικά ζητήμα στις κοινότητες των Βλάχων της Πίνδου[689]. Σύμφωνα με το Προοίμιο, η Συνθήκη καλύπτει και συνεπώς καταργεί τις δεσμεύσεις της Ελλάδας που απέρρεαν από το Πρωτόκολλο Νο 3 της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου της 3ης Φεβρουαρίου 1832, από τη Συνθήκη του Λονδίνου της 7ης Μαΐου 1832, σχετικές με την ανεξαρτητοποίηση και ίδρυση του Ελληνικού κράτους, καθώς και από τη Συνθήκη του Λονδίνου της

ηττημένης Βουλγαρίας, καθώς και ζητήματα προστασίας μειονοτήτων στο έδαφός της (Δ' Μέρος), που υπογράφηκαν την ίδια μέρα στο Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919).

685 Για το νομικό καθεστώς των μειονοτήτων στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή, βλ. *passim, D. Dimitriou*, Das Minderheitenrecht in Griechenland, Dissertation, Hamburg, 1935.

686 Κυρώθηκε από την Εθνοσυνέλευση με το Νομοθετικό Διάταγμα της 29ης Σεπτεμβρίου 1923 "Περί κυρώσεως της εν Σέβραις υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων", ΦΕΚ 311/30.10.1923.

687 ΦΕΚ 238/25.9.1923.

688 Άρθρο 1. Τα άρθρα 2 και 3 του Πρωτοκόλλου επιφέρουν ορισμένες αλλαγές στις διατάξεις της Συνθήκης των Σεβρών, όπως η κατάργηση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι ειδικά για τα μέλη των μειονοτήτων.

689 Άρθρο 12.

29ης Μαρτίου 1864 σχετικά με την ένωση των Ιονίων Νήσων, δεσμεύσεις που αναφερόταν στις θρησκευτικές ελευθερίες των μουσουλμάνων, εβραίων και καθολικών ελλήνων υπηκόων. Οι δεσμεύσεις αυτές τελούσαν υπό τον έλεγχο και την εγγύηση της ΚτΕ[690].

Την ίδια την ύπαρξη, και όχι ζητήματα προστασίας των εκατέρωθεν μειονοτήτων τους αποφάσισαν να ρυθμίσουν και μαζί με αυτή να πλήξουν κάθε αρχή δικαίου και σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η Ελλάδα και η Τουρκία αμέσως μετά τη λήξη του μεταξύ τους πολέμου και κάτω από την πίεση των πολιτικών αλλαγών στις δύο χώρες[691]. Η Σύμβαση της Λωζάνης "Περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών"[692] υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923[693] από την Ελλάδα και την Τουρκία προβλέποντας υποχρεωτική μετανάστευση με σκοπό την ομογενοποίηση του πληθυσμού, την ενίσχυση του εθνικού στοιχείου και την συνακόλουθη ελαχιστοποίηση των εθνικών μειονοτήτων. Ως κριτήριο ανταλλαξιμότητας επιλέχτηκε η θρησκεία (*μουσουλμάνοι* και *ελληνο-ορθόδοξοι*) και όχι η γλώσσα, καθώς κρίθηκε ότι η πρώτη προσδιόριζε με μεγαλύτερη προσέγγιση την εθνική συνείδηση[694]. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν ρητά οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, καθώς και οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου[695]. Οι αραβικοί χριστιανικοί πληθυσμοί της Κιλικίας, οι οποίοι προφανώς δεν ήταν ελληνικής συνείδησης, καθώς και οι μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής και γλώσσας της Ηπείρου[696], εξαιρέθηκαν άτυπα κατά

---

690 Άρθρο 16 παρ. 1.

691 Κριτική στον υποχρεωτικό χαρακτήρα της ανταλλαγής άσκησε η πλειοψηφία των συγγραφέων της εποχής. Βλ. *G. Tenekides*, *supra*, υποσημείωση 601, σ. 86, *S. Seferiades*, *supra*, υποσημείωση 602, σ. 327 επ., *S. Ladas, supra*, σ. 724, *P. Kiosseoglou*, L'échange forcé des minorités d'après le Traité de Lausanne, Thèse, Nancy 1926, σ. 96 επ., *A. Devedji*, L'échange obligatoire des minorités grecques et turques, Thèse, Paris 1919, σ. 84.

692 Αναλυτικά βλ. *S. Ladas*, *idem*, *D. Pentzopoulos*, The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece, Mouton and Co, The Hague, 1962, *K. Koufa, E. Svolopoulos,* The Compulsory Exchange of Populations Between Greece and Turkey; The Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations, Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Groups in Europe 1850-1940, P. Smith (επιμ.), New York University Press, vol. V, Darmouth 1992, σ. 275 επ.

693 Η Σύμβαση κυρώθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα 25/25.8.1923.

694 Άρθρο 1 παρ. 1: "*Από της 1ης Μαΐου 1923 θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών* ".

695 Οι μουσουλμάνοι και και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με το άρθρο 2 της Σύμβασης. Οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου εξαιρέθηκαν *a posteriori*, σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 3 της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης.

696 Την εξαίρεση ζήτησε η Ιταλία και η Ελλάδα. Ο Έλληνας αντιπρόσωπος Δ. Κακλαμάνος δήλωσε ότι "*Η Ελλάδα δεν έχει την πρόθεση να προχωρήσει στην ανταλλαγή των μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής* [...]. *Αν και ομόθρησκοι των Τούρκων, δεν είναι με κανένα τρόπο συμπατριώτες τους* ", βλ. *Conférence de Lausanne sur les affaires du Proche Orient (1922-1923),*

της διαπραγματεύσεις της Διάσκεψης της Λωζάνης. Η ανταλλαγή είχε ως αποτέλεσμα την έλευση 1,2 εκατομμυρίου Ελλήνων, αλλά και Αρμενίων προσφύγων. Από αυτούς οι 638.253 εγαταστάθηκαν στη Μακεδονία από την οποία μετακινήθηκαν 348.000 μουσουλμάνοι[697], κυρίως τουρκόφωνοι[698]. Η ανταλλαγή μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα είχε αλλάξει το γλωσσικό χάρτη της χώρας. Τα τουρκικά πλέον χρησιμοποιούνταν από το μεγαλύτερο τμήμα των εξαιρεθέντων μουσουλμάνων της Θράκης, καθώς και από τους περισσότερο από εκατό χιλιάδες τουρκόφωνους χριστιανούς που εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Μακεδονία και που προστέθηκαν στους ήδη υπάρχοντες Γκαγκαούζους[699].

Η Συνθήκη της Λωζάνης που υπογράφηκε λίγους μήνες αργότερα, προσδιόρισε το νομικό καθεστώς προστασίας των μουσουλμανικών μειονοτήτων της Ελλάδας. Καθώς αποτελεί ισχύον δίκαιο, το περιεχόμενό της θα εξεταστεί στο οικείο κεφάλαιο. Μπορούμε όμως να σημειώσουμε ότι από το 1920 μέχρι το 1930 τα μειονοτικά τουρκόφωνα σχολεία αυξήθηκαν από 86 σε 305, στα οποία διδάσκονταν όλα τα μαθήματα στην τουρκική γλώσσα, ενώ ακόμη δεν είχε εισαχθεί η υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής[700].

Όπως αναφέραμε, η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λωζάνης και η εκτόνωση της έντασης στην νότια βαλκανική, επέτρεψε την επικύρωση και της Συνθήκης προστασίας των μειονοτήτων των Σεβρών που δέσμευε την Ελλάδα με ορισμένες γενικού χαρακτήρα υποχρεώσεις. Ύστερα από διμερείς διαπραγματεύσεις με τη Βουλγαρία και υπό την αιγίδα της ΚτΕ, η ελληνική κυβέρνηση θέλησε να εξειδικεύσει και να θέσει σε εφαρμογή μέτρα προστασίας της σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας. Έτσι, υπογράφηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1924 στη Γενεύη το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ. Στην

Recueil des actes, Première Série, t.1, protocoles des séances plénières et procès-verbaux et rapports de la première commission (questions territoriales et militaires), Sous-Commission pour l'échange des populations, procès-verbal No 8, Paris, Imprimerie Nationale, 1923, σ. 604

[697] *A. Angelopoulos*, *supra*, σ. 125

[698] Επίσης αρκετές χιλιάδες Βαλαάδες (μουσουλμάνοι ελληνόφωνοι), καθώς και μουσουλμάνοι σλαβόφωνοι.

[699] Οι Γκαγκαούζοι, τουρκόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί, βρίσκονταν διάσπαρτοι στο τόξο που σχηματίζουν τα δυτικά παράλια του Εύξεινου Πόντου. Στη Μολδαβία μάλιστα συνιστούν πολυπληθή εθνοτική μειονότητα με κατοχυρωμένα γλωσσικά δικαιώματα, *supra*, υποσ. 493 *in fine* και 653. Στην Ελλάδα σήμερα υπάρχουν ελάχιστα χωριά Γκαγκαούζων (κυρίως στο νομό Έβρου) που διατηρούν την ιδιαίτερη γλωσσική τους παράδοση, βλ. *Κ. Τσιτσελίκη*, Δίγλωσσοι πληθυσμοί στη Δ. Θράκη, Εργασία στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών, Τομέας Διεθνών Σπουδών, ΝΟΕ, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 19. Ορισμένα επίσης χριστιανικά τουρκόφωνα χωριά εντοπίζονται στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, χωρίς όμως να μπορούμε να προσδιορίσουμε το βαθμό χρήσης της τουρκικής, ούτε τον αριθμό των ομιλητών της. Βλ. *R. Van Boeschoten,* Minority Languages in Northern Greece, Study Visit to Florina, Aridea, Report to the European Commission 1993, σ. 46.

[700] *ΕΛΙΑΜΕΠ*, Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 23.

πραγματικότητα πρόκειται για παράλληλες μονομερείς δηλώσεις των δύο κυβερνήσεων σχετικά με την προστασία των εκατέρωθεν μειονοτήτων. Η ελληνική δήλωση τιτλοφορείται "προστασία της βουλγαρικής μειονότητας στην Ελλάδα". Σύμφωνα με τις τέσσερις παραγράφους της προβλέπεται η σύσταση διμελούς γνωμοδοτικού οργάνου "*για τα ζητήματα της βουλγαρικής μειονότητας* ", "*και ιδιαίτερα στο θέμα της δημόσιας εκπαίδευσης και της θρησκείας*", στο πλαίσιο της αμοιβαίας και εθελούσιας ανταλλαγής πληθυσμών που εξακολουθούσε να πραγματοποιείται. Η δήλωση, σύμφωνα με την εισαγωγική παράγραφο αποσκοπούσε, στην εφαρμογή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ως προς τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της ελληνικής Μακεδονίας. Το κείμενο αντιμετώπιζε με ειδικό τρόπο τη σλαβόφωνη μειονότητα, ξεπερνώντας τη γενική προσέγγιση της Συνθήκης των Σεβρών (της Συνθήκης του Νεϊγύ, όσον αφορά τη Βουλγαρία) και καθιερώνοντας μηχανισμό μειονοτικής προστασίας, προσωρινού όμως χαρακτήρα[701].

Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ έγινε αιτία της ρήξης των σχέσεων Βελιγραδίου-Αθηνών, καθώς η σερβική πλευρά δυσαρεστήθηκε με τη ρητή αναγνώριση του συνόλου των εναπομείναντων σλαβόφωνων στην ελληνική επικράτεια ως "βουλγαρική μειονότητα", φοβούμενη ότι η βουλγαρική επιρροή θα εκτεινόταν στους πληθυσμούς της νότιας Βαλκανικής σε βάρος της δικής της πολιτικής. Η μονομερής καταγγελία της ελληνοσερβικής Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας του 1913 στις 14 Νοεμβρίου 1924, όπως και άλλες πιέσεις πολιτικού χαρακτήρα, έφεραν σε κατάσταση πανικού την ελληνική κυβέρνηση, την αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη. Θέλοντας να αποφύγει την παραίτηση, αλλά και να ικανοποιήσει την συντριπτική πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου της χώρας, ο πρωθυπουργός Μιχαλακόπουλος έθεσε το ζήτημα στην Εθνοσυνέλευση για συζήτηση, με σκοπό τη μη κύρωση του Πρωτοκόλλου. Σύμφωνα όμως με την ακροτελεύτια διάταξή της, η μονομερής δήλωση ίσχυε από την υπογραφή της[702] και συνεπώς δεν ήταν υποκείμενη σε κύρωση από το νομοθετικό σώμα για την ενσωμάτωσή της στην εσωτερική έννομη τάξη, παρά μόνο στην περίπτωση που τροποποιούσε τις διατάξεις της Συνθήκης των Σεβρών. Καθώς το Πρωτόκολλο απλώς έθετε όρους εφαρμογής της Συνθήκης και μάλιστα για συγκεκριμένη

[701] Βλ. *J. Fouques-Duparc*, La protection des minorités. Un pas en avant: Le protocol Bulgare, RDI 5, 1924, σ. 453 επ. και *A. Wurfbain*, *supra*, σ. 44 επ.
[702] Κατατέθηκε στη και έγινε αποδεκτή στη Γραμματεία της ΚτΕ στις 3 Οκτωβρίου 1924.

μειονότητα, σωστά θεωρήθηκε ότι δεν τροποποιούσε τη Συνθήκη[703]. Ωστόσο, κρίθηκε ότι ο εκπρόσωπος της Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις, καθηγητής Ν. Πολίτης, ενήργησε "καθ' υπέρβασιν δικαιοδοσίας" κατά τη συνομολόγηση του όρου σχετικά με την άμεση ισχύ των δηλώσεων, ενέργεια για την οποία δεν είχε εξουσιοδοτηθεί από την κυβέρνηση και συνεπώς θεωρήθηκε ότι το κείμενο ήταν άκυρο και μη δεσμευτικό για την Ελλάδα. Στις 3 Φεβρουαρίου 1925 η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε την ανάκληση της υπογραφής του Πρωτοκόλλου, η οποία κοινοποιήθηκε στη Γραμματεία της ΚτΕ λίγες μέρες αργότερα.

Στη Συνεδρίαση της 14ης Μαρτίου του Συμβουλίου της ΚτΕ κλήθηκε η ελληνική αντιπροσωπεία να δώσει εξηγήσεις για την απροσδόκητη τύχη του Πρωτοκόλλου. Αν και η νομική αιτιολόγηση της ανάκλησης της υπογραφής δεν έπεισε ιδιαίτερα τα μέλη του Συμβουλίου, ο Βενιζέλος κατάφερε να αποσπάσει την επίσημη ακύρωση από την πλευρά του οργανισμού, εξηγώντας ότι η στάση της Εθνοσυνέλευσης δεν συνεπάγεται τη πρόθεση να μη σεβαστεί τις συμβατικές υποχρεώσεις, όπως απορρέουν από τη Συνθήκη των Σεβρών, και διαβεβαιώνοντας ότι η Ελλάδα θα προχωρήσει άμεσα στην εφαρμογή των διατάξεών της[704].

Τηρώντας την υπόσχεση αυτή, η κυβέρνηση σύστησε τμήμα αρμόδιο για τη μειονοτική εκπαίδευση στο Υπουργείο Παιδείας, με ειδικότερη αποστολή την έκδοση εγχειριδίου για τα σλαβόφωνα πρωτοβάθμια σχολεία που επρόκειτο να ιδρυθούν. Τριμελής επιτροπή εμπειρογνωμόνων ανέλαβε το έργο και σε λιγότερο από τρεις μήνες το ολοκλήρωσε. Το Μάιο του 1925 τυπώθηκε το "Abecedar" με λατινικούς χαρακτήρες βασισμένο στη σλαβομακεδονική γλώσσα. Το θέμα έφτασε και πάλι στην ΚτΕ, καθώς η Βουλγαρία και το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων διαμαρτυρήθηκαν έντονα,

---

703 Σύμφωνα με τη γνωμοδότηση του καθηγητή Σ. Σεφεριάδη, σε σχετικό ερώτημα του Υπουργείου Εξωτερικών, όπως αναφέρει η *Α. Τούντα-Φεργάδη*, *supra*, Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 125.

704 Το Συμβούλιο αποδεχόμενο τελικά τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης, της απηύθυνε τρία ερωτήματα, τα δύο πρώτα σχετικά με τα μέτρα που έχουν ληφθεί ή που πρόκειται να ληφθούν γενικά σε εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών και το τρίτο ειδικότερα σχετικά με τις εκπαιδευτικές και θρησκευτικές ανάγκες της σλαβόφωνης μειονότητας. Σε προφορική του απάντηση, ο Βενιζέλος αναφέρθηκε στο καθεστώς των "*τουρκικών, ρουμανικών και εβραϊκών σχολείων* " στη Θράκη και στη Μακεδονία και δικαιολόγησε την έλλειψη κάθε πρόβλεψης για σλαβόφωνη εκπαίδευση με την αστάθεια της πληθυσμιακής κατάστασης των σλαβόφωνων, καθώς η ελληνοβουλγαρική Συνθήκη ανταλλαγής πληθυσμών ήταν ακόμα σε εφαρμογή. Βλ. *League of Nations*, Official Journal, April 1925, παρ. 1473, Bulgarian Minorities in Greece. Σε γραπτή απάντησή της προς τα ίδια ερωτήματα η κυβέρνηση επανέλαβε τους ισχυρισμούς του Βενιζέλου προσθέτοντας ότι είναι πρόθυμη να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες των σλαβόφωνων και άλλων μειονοτήτων, αρκεί να της ζητηθεί. Βλ. *Société des Nations*, Minorités bulgares en Grèce, 34e session, 10.6.1925, par. 1508, Rapport supplémentaire à la Sixième Assemblée de la Société des Nations, sur l'oeuvre du Conseil, sur le travail du Secrétariat et sur les mesures prises pour exécuter les décisions de l'Assemblée, σ. 14, όπως αναφέρει η *Α. Τούντα-Φεργάδη*, *supra.*

υποστηρίζοντας η κάθε πλευρά ότι το εγχειρίδιο θα πρέπει να συνταχτεί στα βουλγαρικά ή στα σερβικά αντίστοιχα και βέβαια στο κυριλλικό αλφάβητο[705]. Οι αντιρρήσεις των γειτονικών κρατών, η απραξία της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς και ο αποπροσανατολισμός του διεθνούς ενδιαφέροντος από το ζήτημα[706], πάγωσαν κάθε προσπάθεια για μειονοτική εκπαίδευση στα σλαβομακεδονικά.

Στο κλίμα αυτό, στα μέσα της δεκαετίας του 1920, η δημόσια εκπαίδευση κάλυπτε σε ορισμένο βαθμό τις ανάγκες διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας των μειονοτικών ομάδων: των μουσουλμάνων, των Βλάχων και των Εβραίων, στις περιοχές σημαντικής συγκέντωσής τους[707]. Εξάλλου, με την

---

[705] Ο Έλληνας επιτετραμένος Β. Δενδράμης, απάντησε στις πιέσεις αυτές ισχυριζόμενος, σε επιστολή του (της 10 Νοεμβρίου 1925) προς το Τμήμα Μειονοτήτων της Γραμματείας τη ΚτΕ, ότι τα σλαβομακεδονικά αποτελούν ξεχωριστή γλώσσα και ότι κάλλιστα θα μπορούσαν να γραφτούν με το λατινικό αλφάβητο, όπως άλλωστε τόσες άλλες σλαβικές γλώσσες (UN Libraries and Archives, Geneva, R. 1975, Doc. No 41/47674/39349). Στην πραγματικότητα η ελληνική πλευρά προσπαθούσε να απαγκιστρώσει το θέμα της εκπαίδευσης της σλαβόφωνης μειονότητας από τις βλέψεις επιρροής της Σερβίας και της Βουλγαρίας, καθιστώντας το καθαρά εσωτερικό της ζήτημα, δίνοντας λύσεις στο πλαίσιο των αρχών προστασίας των μειονοτήτων που διαμορφώνονταν στους κόλπους της ΚτΕ και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο των ρυθμίσεων της Συνθήκης των Σεβρών.

[706] Το στρατωτικό επεισόδιο στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο και η κατάληψη του χωριού Πετρίτσι σε βουλγαρικό έδαφος από τον ελληνικό στρατό, ύστερα από διαταγή του στρατηγού Πάγκαλου τον Οκτώβριο 1925, πυροδότησαν την ένταση και πάλι στην περιοχή και ενεργοποίησαν τις διαδικασίες της ΚτΕ σχετικά με την επίλυση των διαφορών. Βλ. αναλυτικά *J. Barros*, The Greek-Bulgarian Incident of 1925; The League of Nations and the Great Powers, The American Philosophical Society, Philadelphia 1964.

[707] Πίνακας των μειονοτικών σχολείων του 1924, όπως τον υπέβαλε η ελληνική κυβέρνηση στην Κοινωνία των Εθνών (Βλ. *League of Nations*, Official Journal, April 1925, Annex 755a "Protection of the Bulgarian Minority in Greece"):

	Μουσουλμάνοι			**Κουτσόβλαχοι**		**Εβραίοι**	
Διοικητική/Σχολ. Διαίρεση	Γυμ/σια	Δημ/κά	Μαθητές	Γυμ/σια	Δημ/κά	Γυμν/σια	Δημ/κά
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ							
α. Γενιτζέ					23		
β. Γρεβενά				1			
γ. Καστοριά							1
δ. Φλώρινα							
ε. Κοζάνη							
στ. Θεσσαλονίκη					1	14	25
ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ							
α. Γκιουμουλτζίνα	2	101	3.819				
β. Δεδέαγατς		25 (;)					
γ. Ξάνθη						1	
ΗΠΕΙΡΟΣ							
α. Γιάνινα				1			1
β. Μέτσοβο					1		
γ. Πρέβεζα							1
ΣΥΝ. ΣΧΟΛΕΙΩΝ	2	126	3.819	2	25(;)	15	28

απογραφή πληθυσμού του 1928 έγιναν γνωστά, τα ποσοστά και οι απόλυτοι αριθμοί των ελλήνων πολιτών που δήλωσαν τη χρήση μειονοτικής γλώσσας, ως μητρική τους[708] και οι περιοχές όπου αυτές χρησιμοποιούνταν.

Στην πρώτη Βαλκανική Συνδιάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1929[709], συζητήθηκε και πάλι το ζήτημα της εκπαίδευσης για τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας. Ο υπουργός των Εξωτερικών Μιχαλακόπουλος είχε αντιρρήσεις με το επιχείρημα ότι μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, οι εναπομείναντες σλαβόφωνοι είχαν κατά τεκμήριο ελληνική εθνική συνείδηση και συνεπώς δεν υπήρχε ανάγκη παροχής εκπαίδευσης σε γλώσσα άλλη από την ελληνική. Αντίθετα, ο Παπαναστασίου, πρόεδρος της Συνδιάσκεψης, επέμεινε στην υιοθέτηση λύσης υπέρ της σλαβόφωνης μειονοτικής εκπαίδευσης. Της ίδιας γνώμης ήταν και ο Βενιζέλος. Αποφασίστηκε τελικά η σύσταση επιτροπής, αρμόδιας να συντάξει τα αναγνωστικά των τεσσάρων τάξεων των μειονοτικών σχολείων, που επρόκειτο να δημιουργηθούν, στα σλαβομακεδονικά[710]. Οι αντιπρόσωποι της Γιουγοσλαβίας και της Βουλγαρίας, ο καθένας ξεχωριστά, προσπάθησαν να αναλάβει η χώρας τους την επιμέλεια της συγγραφής των αναγνωστικών και μάλιστα στα σερβικά ή στα βουλγαρικά αντίστοιχα[711]. Έτσι, η προσπάθεια δημιουργίας μειονοτικής σλαβόφωνης εκπαίδευσης και πάλι ναυάγησε. Η ίδρυση το 1934 ενός γιουγκοσλαβικού

ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	85.000	8.469	79.496

Το 1931, σύμφωνα με τα στοιχεία του ελληνικού υπομνήματος το οποίο κατατέθηκε στη Βαλκανική Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης από τον Α. Παπαναστασίου, λειτουργούσαν 39 Ισραηλιτικά σχολεία, 305 κοινοτικά μουσουλμανικά (χωρίς να υπολογίσουμε πέντε ιεροσπουδαστήρια και τρία ιδιωτικά σχολεία), καθώς και 22 ρουμανικά δημοτικά και τρία γυμνάσια για τους βλαχόφωνους πληθυσμούς, βλ. *Conférence balkanique*, Documents, mémoires soumis à la 2e Conférence Balkanique (Istanboul) par les Groupes Nationaux, III, Groupe Hellenique, σσ. 31-35. βλ αναλυτικά στο *Α. Τούντα-Φεργάδη*, Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 88-90.

[708] Για την πιστότητα των στοιχείων της απογραφής και των αριθμό των χρηστών της μακεδονοσλαβικής γλώσσας, βλ. *G. Mavrogordatos*, Stillborn Republic: Social Coallitions and Party Strategies in Greece, 1921-1936, University of California Press, σ. 247. Όσο για τα στοιχεία της απογραφής, *infra*.

[709] Ζητήματα μειονοτήτων απασχόλησαν όλες τις βαλκανικές διασκέψεις που πραγματοποιήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και μάλιστα στο πλαίσιο της προοπτικής σύστασης μιας συνομοσπονδίας των βαλκανικών κρατών, προσπάθειες που τελικά έμειναν άκαρπες. Βλ. σύνοψη των σχετικών ιστορικών εξελίξεων στο *Α. Τούντα-Φεργάδη*, Βαλκανικές μειονότητες: ιστορική προσέγγιση του θέματος, Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση, τ. 5-6, Δεκ. 1990, σ. 87 επ. Επίσης για διεξοδική ανάλυση του θέματος, βλ. μονογραφία της ίδιας, Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934, *supra.*

[710] Βλ. αναλυτικά *Δ. Κ. Βογαζλή*, Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία, Αρχείον Θρακικού λαογραφικού θησαυρού, Εταιρεία θρακικών μελετών, Αρ. 35, Αθήναι 1954, σ. 12.

[711] *E. Kofos*, *supra*, σ. 49.

δημοτικού σχολείου στη Θεσσαλονίκη[712] αποτέλεσε εφήμερη και αποσπασματική προσπάθεια κάλυψης των αναγκών χωρίς συνέχεια. Η τελευταία προπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από με μία έντονη προσπάθεια περιορισμού και καταστολής της γλωσσικής έκφρασης των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας από τη μεταξική δικτατορία[713].

Παράλληλα, και όσον αφορά στη μουσουλμανική εκπαίδευση για τους Τσάμηδες της Θεσπρωτίας προβλεπόταν η διδασκαλία του Κορανίου στο μάθημα των θρησκευτικών στη μητρική τους αλβανική γλώσσα[714]. Οι ειδικευμένοι δάσκαλοι καταρτίζονταν στο ιεροδιδασκαλείο της Κόνιτσας, το οποίο διέθεται και ένα πρότυπο δημοτικό σχολείο.

Στα χρόνια που προηγήθηκαν του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου εξακολουθούσαν να διδάσκονται οι μειονοτικές γλώσσες, που ήδη από τη εποχή σταθεροποίησης των συνόρων του ελληνικού κράτους αποτελούσαν μέρος του προγράμματος των ειδικών μειονοτικών σχολείων[715].

---

712 Νόμος 6120 της 27.4/3.5.1934, "Περί ιδρύσεως Γιουγκοσλαυϊκού σχολείου στοιχειώδους εκπαιδεύσεως εν Θεσσαλονίκη".

713 Στη μεταξική περίοδο η χρήση των σλαβομακεδονικών, ιδιωτικά ή δημόσια ήταν απαγορευμένη, βλ. *E. Kofos*, *supra*, σ. 50. Υποχρεωτική ήταν και η αλλαγή όσων επωνύμων ή βαπτιστικών ονομάτων ήταν αυτούσια σλαβικά. Οι διώξεις και η λήψη τέτοιων διοικητικών μέτρων δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ήταν αποκλειστικό χαρακτηριστικό της μεταξικής διακυβέρνησης. Σχετικά βλ. έκθεση "Περί της συναισθηματικής γλωσσικής κ.λ.π. καταστάσεως των Σλαυοφώνων Μακεδόνων, ιδία των κατοίκων της Δυτικής μακεδονίας, και των επιβαλλομένων μέτρων δια τον ταχύτερον εξελληνισμόν τούτων" από το Αρχείο Ι. Μεταξά (φάκ. 39), Γενικά αρχεία του Κράτους, όπως την αναδημοσιεύει ο *Δ. Λιθοξόου*, στο περιοδικό "Ο πολίτης", τ. Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1993, σ. 33 επ. Σχετικό επίσης το Διάταγμα 332 του Νοεμβρίου 1926 με το οποίο αποφασίστηκε η αλλαγή των σλαβογενών και τουρκογενών τοπωνυμίων προς μία περισσότερο ελληνοπρεπή εκδοχή.

714 Βλ. *League of Nations*, December 1936, σ. 1415 επ.

715 Πίνακας του αριθμού των μειονοτικών σχολείων λίγο πριν την εμπλοκή της Ελλάδας στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο:

	Μουσουλμάνοι	**Εβραίοι**	**Αρμένιοι**	**Βλάχοι**
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ				
Θεσσαλονίκη		9 + 3 ιδιωτ. Επίσης, φοιτούν σε ιδιωτικά γυμνάσια: 2 γαλλικά και 1 ιταλικό	5 (ιδιωτ.) Επίσης, φοιτούν στα 2 γαλλικά και 1 α-μερικανικό ιδιωτι-κό γυμνάσιο	3 + 1 ιδιωτ. ρουμανικό γυμνάσιο (εμπορική σχολή)
Κοζάνη				3 + 1 Γυμν.
Πέλλα				5
Φλώρινα		1		6
Δράμα		1	1	
Καβάλα		1	1	
Σέρρες		1	1	1
ΘΕΣΣΑΛΙΑ				
Λάρισα				3
ΘΡΑΚΗ				

Κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής τμήματος της Μακεδονίας, έγιναν μεταφορές πληθυσμού από τη Βουλγαρία, ενώ προσωρινά λειτούργησαν αμιγή βουλγαρικά σχολεία. Ύστερα όμως από την απελευθέρωση, εκδιώχθηκαν και αποκαταστάθηκαν οι απομακρυνθέντες.

Ο τερματισμός της κατοχής θα σημάνει και το τέλος της ύπαρξης της μουσουλμανικής αλβανικής μειονότητας των Τσάμηδων, καθώς η συνεργασία μερίδας από αυτούς με τον κατακτητή επέδρασε με ανεπανόρθωτο τρόπο στη συμπεριφορά του ντόπιου ελληνικού στοιχείου και κυρίως των δυνάμεων του ΕΔΕΣ απέναντι στο συνόλο της μειονότητας. Η συντριπτική πλειοψηφία των Τσάμηδων αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στην Αλβανία από την οποία ποτέ δεν επαναπατρίστηκε[716]. Αντίθετα, η εμπολοκή του ζητήματος των περιουσιών των Τσάμηδων από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 στις ελληνοαλαβανικές σχέσεις είχε αποτέλεσμα τη διάδοση πλήθους λανθασμένων πληροφοριών σχετικά με την ύπαρξη "συμπαγούς αλβανικής μειονότητας" στην Ήπειρο[717].

Την ίδια χρονική περίοδο κλείνουν τα ρουμανόφωνα σχολεία μέσα στο κλίμα γενικής πολιτικής έντασης, προσπάθειας "εκκαθάρισης" των συνεργατών του κατακτητή και παράλληλης επιβολής του γλωσσικού προτύπου.

3. Μετά το 1947

Έβρος	32 + 1 Παιδαγωγική Ακαδημία	1	1 + 1 ιδιωτικό ιταλικό	
Ροδόπη	238	2	2	
ΗΠΕΙΡΟΣ				
Ιωάννινα	1 Ιεροδιδασκαλείο	1		3 + 1 Γυμν.
ΣΥΝΟΛΟ	270+1 ΠΑ+1 Ιεροσπ.	20 (+3)	11 (+4)	24+3 Γυμν.

Κύρια πηγή: *Α. Παπαευγενίου*, Βόρειος Ελλάς, μειονότητες από στατιστικής απόψεως εν σχέσει με τον πληθυσμό και την εκπαίδευσιν, Θεσσαλονίκη 1946, σσ. 46-50.

[716] Βλ. *Δ. Μιχαλόπουλος*, Οι Τσάμηδες, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα 1993, σ. 185 επ. και *Γ. Χαρβαλιάς*, Αλβανία, Βαλκάνια, Από το διπολισμό στη σύγχρονη εποχή, Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 197. Σύμφωνα με εκτιμήσεις ορισμένων συγγραφέων, που βασίζονται στην απογραφή πληθυσμού της 17 Μαρτίου 1991, υπολογίζεται ότι ζουν διασκορπισμένοι σε τρεις κοινότητες του νομού Θεσπρωτίας 56 Τσάμηδες, βλ. *Β. Κραψίτη*, η ιστορική αλήθεια για τους Τσάμηδες, Αθήνα 1992, σ. 253, και *Κυρ. Κεντρωτής*, Η πορεία των ελληνοαλβανικών σχέσεων και το ζήτημα των Τσάμηδων, περ. "Αριστοτέλης", Φλώρινα 1994, σ. 20.

[717] Η ύπαρξη ακαθόριστου αριθμού αρβανιτών, στο δυτικό τμήμα της Ηπείρου, όπως και της Μακεδονίας δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να στοιχειοθετήσει ισχυρισμούς σχετικά με την ύπαρξη αλβανικής μειονότητας στο χώρο αυτό. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι σύμφωνα με την κοινωνιογλωσσολογική έρευνα της *R. Van Boeschoten, supra*, σ. 53, το 1981 στο νομό Φλώρινας υπήρχαν 3 χωριά, οι κάτοικοι των οποίων ήταν παθητικοί ή ενεργητικοί χρήστες των αρβανίτικων (συνολικός πληθυσμός 2.000 άτομα).

Με τη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων της 19 Φεβρουαρίου, 1947 η Ιταλία παραχωρεί τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα, περιοχή στην οποία ζει και μουσουλμανικός τουρκικός πληθυσμός[718]. Η επέκταση και εφαρμογή των διατάξεων των νόμων που απονέμουν ειδικές δικαιοδοσίες αστικού δικαίου στο Μουφτή και κυρίως η εφαρμογή των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων που εγγυάται η Συνθήκη της Λωζάνης για τις μουσουλμανικές μειονότητες στην Ελλάδα δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Νόμοι[719] και δικαστικές αποφάσεις[720] θεωρούν ότι το καθεστώς προστασίας είναι εφαρμοστέο μόνο σε όφελος των πληθυσμών που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή της Σύμβασης της Λωζάνης του 1923[721]. Ωστόσο, τα προβλεπόμενα εκπαιδευτικά δικαιώματα εφαρμόστηκαν για τους μουσουλμάνους της Δωδεκανήσου[722] σε αμιγή πρωτοβάθμια μουσουλμανικά τουρκόφωνα σχολεία μέχρι το 1971, οπότε και απολύθηκε το προσωπικό του τελευταίου σχολείου. Οι εναπομείναντες μουσουλμάνοι εξαιρούνται από το μάθημα των θρησκευτικών, όπως όλοι οι ετερόδοξοι μαθητές.

Με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και τη διάλυση των ένοπλων δυνάμεων των κομμουνιστών παρατηρήθηκε μαζική φυγή σλαβόφωνων, κυρίως όσων είχαν λάβει μέρος στην αντίσταση και στην εμφύλια σύγκρουση στο πλευρό του ΚΚΕ στην οργάνωση ΣΝΟΦ, μετέπειτα ΝΟΦ, προς τη Γιουγκοσλαβία, πριν το κλείσιμο των συνόρων από τον Τίτο τον Ιούλιο 1949[723], αλλά και τις μεγάλες χώρες υποδοχής μεταναστών, όπως ο Καναδάς, οι ΗΠΑ και η Αυστραλία.

---

[718] Σύμφωνα με την απογραφή του 1951, υπήρχαν, κυρίως στη Ρόδο και την Κω, 4.795 τουρκόφωνοι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία μουσουλμάνοι (σε σύνολο 121.480 κατοίκων).

[719] Άρθρο 4 του Ν. 5210/1947, Ν. 493/26.11.1947 "Περί ιδρύσεως Δικαστηρίων εν Δωδεκανήσω", Ν. 510/1947.

[720] Βλ. κυρίως απόφαση του ΕφΔωδ. αρ. 48/1952, Θ ΞΔ' (1953), σ. 1092 κε.

[721] *Π. Θεοδωρόπουλος*, Το ισχύον εν Δωδεκανήσω Δίκαιον, Αθήνα 1964. Βλ. συνοπτική ανάλυση, *Σ. Μηναΐδης*, Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 119 επ., βλ. επίσης Απόφαση 1723/1980 ΑΠ.

[722] Βλ. Νομοθετικό Διάταγμα. 1256 της 29.10.1949 "Περί τακτοποιήσεως του διδακτικού και του υπηρεσιακού προσωπικού της μέσης και στοιχειώδους εκπαιδεύσεως της Δωδεκανήσου", σύμφωνα με το άρθρο 3 του οποίου "*Αι διατάξεις των δύο προηγουμένων εδαφίων* [σχετικά με την κύρωση των διορισμών που έγιναν στα σχολεία από τη μεταβατική "Ελληνική Διοίκηση της Δωδεκανήσου"] *ισχύουν και ως προς τους διορισθέντας υπό του στρατιωτικού διοικητού προσωρινούς μουσουλμάνους διδασκάλους ή σχολεία της Δωδεκανήσου εις τα οποία φοιτούν μουσουλμανόπαιδες* ". Σχετικό είναι και το Βασιλικό Διάταγμα υπ' αριθ. 394 της 1ης Απριλ./11ης Μαΐου 1966 (βλ. ΦΕΚ Α' 102) "Περί χορηγήσεως μηνιαίου ειδικού επιδόματος εις τους Έλληνας διδασκάλους της Ελληνικής γλώσσης των Μουσουλμανικών Σχολείων Δωδεκανήσου".

[723] *Ε. Κωφός*, Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού στα χρόνια της κατοχής και στην αντίσταση, Annals, Conference on Dictatorship, Occupation, Resistance, 1936-1944, Athens, 25-29 April 1984, σ. 418 επ., επίσης *E. Kofos*, *infra*, υποσ. 682, Appendix I, The Impact of the Macedonian Question on the Civil Conflict in Greece (1943-1949), σ. 253 επ., καθώς και *Γ. Μίντσης*, Ιστορία του Μακεδονικού ζητήματος, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 116-125.

Το 1949 ιδρύεται στην Κομοτηνή πρότυπο ιεροσπουδαστήριο (Μεντρεσές), του οποίου οι απόφοιτοι διορίζονται ως εκπαιδευτικοί λειτουργοί, ή θρησκευτικοί ιερουργοί. Δύο χρόνια αργότερα, στο πλαίσιο της προσέγγισης μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, υπογράφεται διμερής Μορφωτική Συμφωνία[724], ενώ το 1952 ιδρύεται το μειονοτικό γυμνάσιο Τζελάλ Μπαγιάρ στην Κομοτηνή. Επίσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 καταργείται σταδιακά το αραβικό και εισάγεται το λατινικό αλφάβητο για τη γραφή των τουρκικών, πιστοποιώντας με τον τρόπο αυτό την εδραίωση των "νεωτεριστών" στους κόλπους της μειονότητας και την περιθωριοποίηση των "παλαιότουρκων" και των ισλαμιστών. Τέλος, το 1956 επανιδρύεται το ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου στο νομό Ξάνθης.

Από τις αρχές τις ίδιας δεκαετίας η ελληνική πολιτική αντιδρά στη δημιουργία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας και στην αλυτρωτική τάση του σλαβομακεδονικού εθνικισμού, επιχειρώντας τον αποσλαβισμό και τον εθνογλωσσικό εξελληνισμό των σλαβόφωνων πληθυσμών της δυτικής Μακεδονίας. Αποκορύφωμα των πρακτικών αυτών αποτελούν οι τελετές όρκου κατά τις οποίες οι κάτοικοι υποχρεώνονταν να απαρνηθούν τη χρήση της μητρικής τους γλώσσας και να υποσχεθούν ότι στο εξής δεν θα χρησιμοποιούν παρά μόνο την ελληνική[725].

Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι η απογραφή πληθυσμού του 1951 είναι η τελευταία στην οποία υπάρχει ερώτημα σχετικά με τη μητρική και τη συνήθως χρησιμοποιούμενη γλώσσα[726] και η οποία αποτελεί ενδεικτική

---

724 *Infra*, υποσ. 850 και 855.

725 *Ν. Στάγκος*, Ο όρκος των κατοίκων της Καρδίας και των Κρύων Νερών επαναλήφθηκε στην Ατραπό, Ελληνικός Βορράς (εφημ.), 11 Αυγούστου 1959, σ. 5. Επίσης βλ. στην ίδια εφημερίδα, άρθρο με τίτλο "Ορκίζονται πίστη στην Πατρίδα", 8 Ιουλίου 1959, σ. 5.

726 Συγκριτικός πίνακας των στοιχείων των απογραφών του 1928, 1940 και 1951 σχετικά με τις ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα:

ΑΠΟΓΡΑΦΗ	**1928**	**1940** (1)		**1951**	
ΓΛΩΣΣΑ	μητρική	συνήθως ομιλούμενη	μητρική	συνήθως ομιλούμενη	μητρική
Ελληνική (ορθ. χριστιανοί)	5.716.100	7.071.145	6.794.308	7.409.802	7.258.657
Ελληνική (άλλων θρησκ. και δογμ.)	43.400	45.000		45.466	39.221
Τουρκική (μουσουλμάνοι)	86.506	133.400	229.075	92.443	92.219
Τουρκική (ορθόδοξοι, άλλοι χριστιανοί)	103.642			25.456	87.640
Βουλγαρική (2)/ Πομακική (3)	16.775	15.846	18.086	17.854	18.671
Κουτσοβλαχική	19.703	22.299	57.263	10.551	39.855

πηγή για την κατάσταση των μειονοτικών γλωσσών στην Ελλάδα, αλλά και *de facto* αναγνώριση της ύπαρξής τους.

Το ισχύον νομικό καθεστώς των μειονοτήτων και των μειονοτικών γλωσσών στην ελληνική έννομη τάξη, με αναφορές στα σημαντικότερα γεγονότα που σημάδευσαν την παρουσία και την εξελικτική τους πορεία στο κοινωνικό σύνολο τα τελευταία 35 χρόνια, θα εξετάσουμε στο οικείο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο Β':

Παραπομπή στις βασικές έννοιες

Θα αποδειχθεί απαραίτητο για την κατανόηση της συνέχειας να αναφερθούμε στις βασικές έννοιες που προσδιορίσαμε στην εισαγωγή και να τις επανεξετάσουμε, στο μέτρο του εφικτού, στο πραγματικό και υπαρκτό περιβάλλον της ελληνικής, κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής και κυρίως, έννομης τάξης. Το περιεχόμενο των όρων "μειονότητα", "μειονοτική γλώσσα" και "γλωσσική μειονότητα", έννοιες των οποίων το νομικό περιεχόμενο παραμένει διφορούμενο και συχνά προσδιορίζεται ή ερμηνεύεται με βάση πολιτικά κριτήρια και σκοπιμότητες, θα μας απασχολήσει αμέσως παρακάτω.

1. Μειονότητα

Για την ύπαρξη μειονότητας, σύμφωνα με τους ορισμούς που επιχείρησαν να διατυπώσουν το ΔΔΔΔ, συντάκτες διεθνών νομικών κειμένων,

Μακεδο-νοσλαβική (2)/ Σλαβική (3)	81.984	28.012	86.860	10.316	41.017
Αλβανική	18.598 (μουσ/μάνοι)	19.783 (μουσ/μάνοι)	49.632 (μουσ/μάνοι)	7.803 (χριστ.)	22.736 (χριστ.)
Αθιγγανική	3.853 (χρισ.) 1145 (μουσ.)	5.096	8.126	4.147	7.429
Αρμενική	33.634	13.313	26.827	3.677	8.990
Ισπανική (ή Λα-ντίνο) / Εβραϊκή	62.999	21.094	53.094/34	164	1.334/853
Άλλες	6.000	32.710	24.480	5.570	11.500

(1) Τα στοιχεία της απογραφής του 1940 αντλούνται από δευτερογενείς πηγές και ως εκ τούτου παρατίθενται με επιφύλαξη.
(2) Όρος σύμφωνα με την απογραφή του 1928.
(3) Όρος σύμφωνα με τις απογραφές του 1940 και 1951.

ειδικοί εισηγητές διεθνών οργανισμών και πολλοί συγγραφείς, όπως ήδη έχουμε συνοπτικά παρουσιάσει[727], θα πρέπει τα μέλη της ομάδας υπό εξέταση[728]: 1) να είναι πολίτες του κράτους, 2) να αποτελούν μειοψηφία μεταξύ των "γηγενών" πληθυσμών, 3) να εκδηλώνουν και να χαρακτηρίζονται από εθνικά, εθνοτικά, γλωσσικά, πολιτιστικά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά, διαφορετικά από εκείνα της πλειοψηφίας, 4) να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση εξαιτίας της έκφρασης των παραπάνω χαρακτηριστικών από κοινωνική, οικονομική, πολιτική ή νομική άποψη, και 5) να εκφράζουν συλλογική βούληση διατήρησης της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους.

Στο θεωρητικό προβληματισμό σχετικά με τη σωρευτική ή τη διαζευκτική λειτουργία των παραπάνω επί μέρους στοιχείων του ορισμού, και ειδικότερα με το ερώτημα αν υπάρχει κάποιος όρος που δεν αποτελεί *conditio sine qua non* κατά την εφαρμογή του ορισμού, θεωρούμε ότι καταρχήν οι όροι ισχύουν σωρευτικά. Όμως η μειονεκτική θέση μιας ομάδας είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι δεν αποτελεί πάντα συστατικό στοιχείο της μειονοτικής υπόστασης. Στο πέρασμα του χρόνου οι πολιτικο-οικονομικές συνθήκες συχνά αλλάζουν, όπως και το εκάστοτε νομικό πλαίσιο και διαμορφώνουν διαφορετικές σχέσεις που επηρεάζουν όχι απλά την εσωτερική τάξη και οργάνωση της ομάδας, αλλά και την ίδια τη φύση της. Τα υπόλοιπα στοιχεία θεωρούμε ότι αποτελούν απαραίτητους όρους για την κατάταξη μιας πληθυσμιακής ομάδας στο κοινωνικό μόρφωμα που συνιστά κάθε μειονότητα και στις ειδικότερες εκφάνσεις του, δηλαδή την εθνική, εθνοτική, γλωσσική ή θρησκευτική ιδιαιτερότητα.

Τις ελλείψεις, καθώς και τις δυσκολίες εφαρμογής των επί μέρους στοιχείων του ορισμού θα προσπαθήσουμε να δοκιμάσουμε στην περίπτωση των μειονοτικών ομάδων του ελληνικού κράτους στην ιστορική τους πορεία από την επομένη της λήξης των βαλκανικών πολέμων μέχρι, και κυρίως, σήμερα.

Α. Ελληνική ιθαγένεια

Ως προς το πρώτο στοιχείο, η υπαγωγή στην έννοια "μειονότητα" προαπαιτεί την κατοχή της ιθαγένειας του κράτους υπό εξέταση. Δηλαδή, τα πρόσωπα που ενδεχομένως συνιστούν μειονοτικές ομάδες στην Ελλάδα πρέπει κατ' αρχήν να είναι έλληνες πολίτες.

---

[727] *Supra*, σσ. 27-32.

[728] Στο πλαίσιο της προσωπικής μας αξιολόγησης των διαφορετικών εκδοχών ενός ορισμού και πάντα με κοινό παρανομαστή την κοινή ευρωπαϊκή κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα.

Το ζήτημα της ιθαγένειας κατά τις διαδοχικές αλλαγές συνόρων λύθηκε με τις διατάξεις των άρθρων 3, 4, 5 και 6 της Συνθήκης των Σεβρών "Περί μειονοτήτων"[729]. Οι αλβανοί, βούλγαροι και τούρκοι πολίτες, κάτοικοι των εδαφών που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος σε ημερομηνία μεταγενέστερη της 1ης Ιανουαρίου 1913, καθώς και τα παιδιά τους, απέκτησαν αυτοδίκαια την ελληνική ιθαγένεια. Το δικαίωμα επιλογής ιθαγένειας αναγνωρίστηκε για τα πρόσωπα αυτά σε περιορισμένη όμως προθεσμία. Με αντίστοιχη διάταξη του ελληνοϊταλικού Συμφώνου της 31ης Αυγούστου 1949 (άρθρο 29 παρ. 2), σύμφωνα με τα άρθρα 19 και 20 της Συνθήκης Ειρήνης μεταξύ Ιταλίας και συμμάχων της 10ης Φεβρουαρίου 1947, επιλύθηκαν τα σχετικά ζητήματα που αφορούσαν στους κατοίκους των Δωδεκανήσων. Έτσι, οι πληθυσμοί που κατοικούσαν στο εξής σε ελληνικό έδαφος απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια και μαζί όσοι ανήκαν σε ομάδες μη ελληνικής γλώσσας, ελληνικής εθνοτικής συγκρότησης ή ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Επίσης ο πληθυσμός υπό εξέταση πρέπει να αποτελείται από γηγενείς, δηλαδή από άτομα εγκαταστεμένα επί σειρά γενεών στη συγκεκριμένη περιοχή, και όχι από πολίτες που απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια πρόσφατα. Το κριτήριο αυτό είναι δύσκολο να οριοθετηθεί, καθώς κάθε απόλυτος προσδιορισμός του απαιτούμενου χρονικού διαστήματος εγκατάστασης θα φαινόταν αυθαίρετος: το παράδειγμα των Εβραίων και των Αρμενίων είναι το μόνο που μπορεί να αναφερθεί από την ελληνική ιστορία των μειονοτήτων. Δεν αποκλείεται η συνεχής παρουσία ξένων μεταναστών στην Ελλάδα να θέσει υπό διαφορετικούς όρους το ζήτημα.

Β. Μειοψηφία

Το αριθμητικό στοιχείο επαληθεύεται από τις εκτιμήσεις κρατικών οργάνων και των επίσημων στατιστικών, που συντάχθηκαν ύστερα από τις καθιερωμένες απογραφές κάθε δεκαετίας, αλλά και τις έκτακτες ενόψει των ανταλλαγών πληθυσμού με τη Βουλγαρία και την Τουρκία. Στο επίπεδο του συνόλου της επικράτειας, οι μη ελληνόφωνοι, καθώς και οι μη ορθόδοξοι χριστανοί αποτελούν μικρή μειοψηφία. Σύμφωνα με τις απογραφές[730] του 1928 και του 1940, οι μη ελληνόφωνοι ή δίγλωσσοι έλληνες πολίτες αποτελούσαν το 7% του συνόλου του πληθυσμού της χώρας. Το αντίστοιχο ποσοστό των μη ορθόδοξων χριστανών ανερχόταν στο 4,6% το 1928 και 3,5% το 1940. Το 1951

[729] Προηγήθηκε η ελληνοτουρκική Σύμβαση Ειρήνης και Φιλίας του Νοεμβρίου 1913, της οποίας το άρθρο 4 ρυθμίζει ζητήματα ιθαγένειας για τους κατοίκους των "Νέων Χωρών".
[730] Βλ. *Εθνική Σατιστική Υπηρεσία*, Δελτία των Απογραφών του 1928 και 1951. Επίσης στο *Greek Office of Information,* Greece: Basic Statistics, London 1949.

λιγότερο από το 3% των Ελλήνων δηλώνει ότι έχει μητρική γλώσσα άλλη από την ελληνική και λιγότερο από 2% ότι δεν ανήκει στην Ορθόδοξη Εκκλησία[731]. Αλλά και σε επίπεδο περιφέρειας ή νομού σπάνια οι πληθυσμοί αυτοί αγγίζουν υψηλά ποσοστά. Ελλείψει στοιχείων για τους σλαβόφωνους της δυτικής Μακεδονίας, από όλες τις ομάδες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν μειονοτικές, οι μουσουλμάνοι, τουρκόφωνοι στο μεγαλύτερο τμήμα τους, αποτελούν την πλειοψηφία μόνο σε ένα νομό της χώρας[732].

Γ. Εθνική, εθνοτική, γλωσσική ή θρησκευτική ιδιαιτερότητα

Η ύπαρξη και εκδήλωση διαφορετικών χαρακτηριστικών αποτελεί τον πυρήνα της μειονοτικής ιδιότητας και ταυτότητας. Η πίστη σε διαφορετική θρησκεία από τον ορθόδοξο χριστιανισμό, η χρήση άλλης γλώσσας εκτός από τα ελληνικά, η συνείδηση της συμμετοχής σε εθνικό ή απλά πολιτιστικό χώρο ξένο προς το σύνολο αξιών και πεποιθήσεων που μπορεί να περιγραφεί αόριστα και γενικευμένα από τους όρους "ελληνικό έθνος" και "ελληνικός πολιτισμός", δημιουργεί μία ετερότητα, της οποίας πολλές φορές είναι δύσκολα ανιχνεύσιμη όχι μόνο η ύπαρξη, αλλά και η ποιότητά της. Η ύπαρξη ομάδων με διαφορετικά εθνοτικά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά είναι δυνατό να εξακριβωθεί μέσα από πράξεις που αποτελούν αναγνώριση από το κράτος, ή με πράξεις οργάνων του, άμεσα ή έμμεσα, *de jure* ή *de facto*[733]. Τα ποιοτικά όρια μεταξύ των εθνικών και των εθνοτικών χαρακτηριστικών είναι συνήθως δυσδιάκριτα και μεταβλητά στην ιστορική πορεία της ίδιας δεδομένης ομάδας. Συχνό είναι το φαινόμενο της μεταλλαγής των ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών σε εθνοτικά, ή απλά γλωσσικά μέσα από τις διαδικασίες αφομοίωσης[734]. Η ύπαρξη τέτοιων διαφοροποιών χαρακτηριστικών διαπιστώνεται μέσα από την κοινωνική εμπειρία, την επιστημονική έρευνα, αλλά και από την επίσημη ή ανεπίσημη στάση του ελληνικού κράτους.

Η εκδήλωση εθνικής συνείδησης ορισμένων ομάδων επισημάνθηκε σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές. Καταρχήν, πριν από τις ανταλλαγές

---

731 Αναλυτικά αποτελέσματα των απογραφών που περιείχαν ερώτημα σε σχέση με τη μητρική γλώσσα, *supra*.

732 Σύμφωνα με εισήγηση που αποδίδεται στον *Ι. Τζούνη*, Πρέσβυ επί τιμή του Υπουργείου Εξωτερικών, και που απευθύνεται στους αρχηγούς των κομμάτων στις 31 Ιανουαρίου 1990, οι μουσουλμάνοι απαρτίζουν στο νομό Ροδόπης το 54% του πληθυσμού. Βλ. *Εταιρία για τα δικαιώματα των μειονοτήτων*, Μειονότητες στην Ελλάδα, ΕΔΜ, αρ. 1, Αθήνα 1992, σ. 8.

733 Βλ. σχετικά με την έννοια της αναγνώρισης των μειονοτήτων, *supra*, δεύτερο μέρος.

734 Σχετικά με τη θέση και τη μετάλλαξη των εθνικών-εθνοτικών μειονοτικών ομάδων κατά τη διαδικασία της δημιουργίας του ελληνικού έθνους-κράτους, βλ. *A. Pollis*, Greek National Identity: Religious Minorities, Rights, and European Norms, Journal of Modern Greek Studies, No 10, 1992, σ. 171 επ.

πληθυσμών που ρυθμίστηκαν με τις συμβάσεις του Νεϊγύ το 1919 και της Λωζάνης το 1923, θεωρήθηκε ότι οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί κατά τεκμήριο εκδήλωναν το εθνικό φρόνημα της "συγγενούς" γειτονικής χώρας. Συνακόλουθα, όσα μέλη την μειονοτήτων αυτών παρέμειναν στην Ελλάδα, είτε γιατί δεν επιδίωξαν τη μετακίνησή τους στην πρώτη περίπτωση, είτε γιατί εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή, συνέχισαν να εντάσσονται στις ομάδες αυτές και να αποτελούν εθνική μειονότητα τουλάχιστον μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πιο αναλυτικά κατά περίπτωση, θα αναφερθούμε στην εκδήλωση μειονοτικής εθνικής συνείδησης σε επόμενες παραγράφους.

Ως εθνοτικά εννοούμε εκείνα τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τον τρόπο ζωής μιας ομάδας, όπως συνήθειες, παραδόσεις, έθιμα και βέβαια τη χρήση συγκεκριμένης γλώσσας, η οποία εκτός από μέσο επικοινωνίας, αποτελεί τον κύριο φορέα πολιτισμού της ομάδας. Συνεπώς διακριτά εθνοτικά χαρακτηριστικά πρέπει να θεωρηθούν αυτά που δεν εμπίπτουν στα συστατικά στοιχεία του μέσου "ελληνικού πολιτισμού", όπως για παράδειγμα η ελληνική γλώσσα, τα ήθη και έθιμα που πηγάζουν από την ορθόδοξη χριστιανική, αλλά και τη λαϊκή παράδοση. Τα *in concreto* πολιτιστικά χαρακτηριστικά αποτελούν μία δευτερεύουσα κατηγορία των εθνοτικών ιδιαιτεροτήτων, πιο περιορισμένου όμως περιεχομένου. Αλλά και ποιοτικά, η συνοχή μεταξύ των μελών μίας πολιτιστικής ομάδας είναι χαλαρότερη από ότι μίας εθνοτικής ομάδας.

Τέλος, μια ομάδα θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί θρησκευτική ετερότητα καταρχήν όταν δεν συνιστά τμήμα της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η θρησκευτική διαφοροποίηση μπορεί να είναι το μόνο καθοριστικό στοιχείο της μειονοτικής φύσης της ομάδας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στους καθολικούς, στους προτεστάντες, στους "μάρτυρες του Ιεχωβά" ή στους παλαιοημερολογίτες, αλλά και να συνυπάρχει ή να συνδιαμορφώνει την εθνοτική ή εθνική συνείδηση άλλων υποομάδων, όπως στην περίπτωση των μουσουλμάνων της Θράκης και της Δωδεκανήσου.

Δ. Μειονεκτική θέση

Τα αμφιλεγόμενα όρια του στοιχείου της μειονεκτικής θέσης μιας εθνοτικής, εθνικής, γλωσσικής ή θρησκευτικής ομάδας καθιστούν τον προσδιορισμό της εγχείρημα ιδιαίτερης δυσκολίας, κατά την εξέταση συγκεκριμένων περιπτώσεων. Ωστόσο, μόνο το γεγονός της ύπαρξης των ιδιαίτερων εθνικών ή εθνοτικών χαρακτηριστικών συχνά αρκούν για να καταστήσουν το φορέα τους μειονεκτικό από οικονομική, πολιτική ή κοινωνική άποψη. Θα πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι τα μέτρα ή οι συμπεριφορές

διάκρισης που καθιστούν μειονεκτική τη θέση μιας ομάδας σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα του πληθυσμού, ή με τα άτομα που βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση, θα πρέπει να θεμελιώνονται, άμεσα ή έμμεσα, στην ύπαρξη και εκδήλωση διακριτών χαρακτηριστικών. Κατά την περίοδο της ελληνικής ιστορίας που εξετάζουμε, μπορούμε να κρίνουμε ότι ορισμένες ομάδες βρέθηκαν ή βρίσκονται σε θέση υποδεέστερη από την αντίστοιχη άλλων ομάδων κατά τη λήψη σχετικών μέτρων. Για παράδειγμα η ανισότιμη αντιμετώπιση, η οποία εξακολουθεί να υφίσταται σε ορισμένο βαθμό, παρόλη την αισθητή βελτίωση των τελευταίων χρόνων, σε βάρος των μουσουλμάνων της Θράκης, ή οι διώξεις που υπέστησαν στο παρελθόν ορισμένοι σλαβόφωνοι εξαιτίας της χρήσης της μητρικής τους γλώσσας σε συνδυασμό με τα πολιτικά τους φρονήματα[735]. Η περίπτωση των Εβραίων αποτυπώνει τις διαφορετικές καταστάσεις στις οποίες μπορεί να περιέλθει μία ομάδα: από την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή στην οικονομική ζωή της Ελλάδας, στην γκετοποίηση από τη κοινωνική ζωή κατά ορισμένες περιόδους μέχρι τη φυσική εξαφάνιση από εξωγενείς παράγοντες, όπως πράξεις γενοκτονίας που υπέστησαν από το ναζιστικό στρατό κατοχής, ιδιαίτερα κατά τη διετία 1942-43.

Η ύπαρξη ορισμένων διατάξεων νόμων και κανονιστικών πράξεων, καθώς και άσκηση διοικητικών πρακτικών, οι οποίες εισάγουν διακριτική μεταχείριση σε βάρος μελών μειονοτήτων, σαφώς καθιστούν τα πρόσωπα αυτά σε μειονεκτική θέση κατά την απόλαυση όχι μόνο των ελευθεριών και των δικαιωμάτων που εγγυώνται οι νόμοι και το Σύνταγμα, αλλά και των ευρύτερων κοινωνικών αγαθών, σε σχέση με το σύνολο των ελλήνων πολιτών.

Αν η ύπαρξη πλημμελούς ή η ανυπαρξία νομικής προστασίας της ιδιαιτερότητας καθιστά την αντίστοιχη ομάδα μειονεκτούσα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε αντίστροφα ότι η άρτια προστασία της αίρει το μειονοτικό της χαρακτήρα; Θα απαντήσουμε αρνητικά για δύο λόγους. Πρώτα, διότι θα συνδέαμε το μειονοτική φύση μιας ομάδας με την εκάστοτε νομική αντιμετώπιση και ρύθμιση, ή την ανυπαρξία της, με αποτέλεσμα το μεταβλητό στον άξονα του χρόνου χαρακτηρισμό της, κάτι που δεν είναι θεμιτό στην περίπτωση που δεν ακολουθεί μια ομαλή κοινωνική διαδικασία μεταλλαγής της εσωτερικής τάξης και οργάνωσης, στην οποία μπορεί να καταλήξει για παράδειγμα η διαδικασία αφομοίωσης. Δεύτερο, γιατί παρόλη την πιθανή νομική προστασία ορισμένων δικαιωμάτων η μειονεκτική θέση μπορεί να θεμελιώνεται σε οικονομικές ή πολιτικές παραμέτρους, οι οποίες δεν ρυθμίζονται νομικά. Για παράδειγμα, η θέσπιση και εφαρμογή των κανόνων

[735] Μεταξύ πολλών σχετικών εκθέσεων, βλ. *Helsinki Watch*, Greece: Improvements for Turkish minority; Problems remain, New York 20.4.1992. Για τους σλαβόφωνους, βλ. *infra*.

δικαίου που απορρέουν από τη Συνθήκη της Λωζάνης και τα συναφή θετικά μέτρα σχετικά με την προστασία των μουσουλμάνων, δεν εμποδίζουν την κατάταξη του συνόλου της μειονότητας στα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα της Θράκης.

Ε. Συλλογική συνείδηση

Αντίθετα με το αμφιλεγόμενο βάρος του προηγούμενου στοιχείου, η ύπαρξη συλλογικής συνείδησης της ιδιαιτερότητας που διαφοροποεί την ομαδα και η εκδήλωση κοινής βούλησης για τη διατήρησή της αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή του ορισμού. Σε διαφορετική περίπτωση θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η ομάδα έχει χάσει τη συνοχή της, το συνδετικό κρίκο δηλαδή που την καθιστά συλλογική οντότητα, φορέα της εθνικής, εθνοτικής ή γλωσσικής της ιδιαιτερότητας για τη διαιώνιση της οποίας δραστηριοποιείται.

Η συνειδητή αντίληψη της ύπαρξης κοινών χαρακτηριστικών μπορεί να εκδηλωθεί με διαφορετικούς τρόπους, όπως με τη σύσταση σωματείων και συλλόγων με σκοπό τη διατήρηση της γλώσσας ή του πολιτισμού της ομάδας, την ίδρυση ιδιωτικών σχολείων, αλλά και την οργάνωση και συμμετοχή σε εκδηλώσεις που συνιστούν και συμβάλλουν στη συνέχεια των παραδόσεων και του πολιτισμού της ομάδας. Η δημιουργία αντιπροσωπευτικού οργάνου ή πολιτικού κόμματος και η συμμετοχή σε αυτό σημαντικής μερίδας των μελών της ομάδας με σκοπό την προώθηση των κοινών αιτημάτων και διεκδικήσεων αποτελεί την κατ' εξοχήν έκφραση μιας συλλογικής βούλησης και συνοχής της[736].

Το πρόβλημα τίθεται όμως με την εξακρίβωση του ποσοστού συμμετοχής των μελών της ομάδας και κυρίως της έκφρασης συμπάθειας προς τους συμμετέχοντες σε αυτές τις συλλογικές δραστηριότητες. Κυρίως γιατί είναι δύσκολο να ανιχνευτεί, καθώς οι πληθυσμοί που βρίσκονται στο εννοιολογικό όριο που χωρίζει μειονότητα και ομάδας, είναι δυνατό να χρησιμοποιούν μια μειονοτική γλώσσα ή να έχουν απλώς κάποια ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά, χωρίς όμως να υπάρχει κοινή βούληση διατήρησής τους. Για παράδειγμα, η σύσταση ενός και μόνο πολιτιστικού συλλόγου ή η διατήρηση ελάχιστων ιδιαίτερων εθίμων θα πρέπει να θεωρηθούν ως στοιχεία που αντανακλούν τη συλλογική συνείδηση μίας ομάδας; Η απάντηση είναι δύσκολο να καλύψει όλες τις περιπτώσεις που αφορούν στις

[736] Για την εκλογική συμπεριφορά των μειονοτήτων στην Ελλάδα καθώς και για τις περιπτώσεις οργάνωσης μειονοτικών κομμάτων βλ. *Δ. Δώδος*, Εκλογική Γεωγραφία των Μειονοτήτων, Εξάντας, Αθήνα 1994, σσ. 27-70 και 160-167.

δυνάμει μειονότητες στην Ελλάδα. Εξάλλου, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι η διαπίστωση της έκφρασης συλλογικής βούλησης δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί σε περιβάλλον απαγορευτικό και εχθρικό σε κάθε έκφραση τέτοιας βούλησης. Χωρίς την ύπαρξη κατάλληλων συνθηκών, ώστε τα μέλη της ομάδας να έχουν τη δυνατότητα να εκδηλώνουν τη διαφορετικότητά τους και να εκφράζουν τη συλλογική συνείδηση των κοινών δεσμών που τους καθιστούν ενιαία ομάδα, η ανυπαρξία κάθε δηλωτικής ενέργειας από μέρους τους δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως μη επαλήθευση του ορισμού, αλλά να μας οδηγήσει στη διαπίστωση ότι η ομάδα αυτή αποτελεί δυνάμει μειονότητα με υποβόσκουσα ιδιαίτερη συνείδηση. Στην πραγματικότητα, η έλλειψη των κατάλληλων συνθηκών που προαναφέραμε αποτελούν τη βάση κάθε αφομοιωτικής διαδικασίας, ώστε στο πέρασμα ικανής χρονικής περιόδου η ομάδα αυτή να χάσει κάθε λανθάνουσα συνείδηση των κοινών συνδετικών χαρακτηριστικών της και να περιέλθει σε μία κατάσταση μηχανικής αναπαραγωγής ορισμένων μόνο στοιχείων -μερικές φορές και η γλώσσα μπορεί να συγκαταλέγεται ανάμεσα σε αυτά- με αποτέλεσμα την τελική απορρόφησή της από την κυρίαρχη κουλτούρα[737]. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις των μειονοτικών ομάδων στην Ελλάδα, οι οποίες έχουν περάσει ή περνούν από τα τελευταία στάδια εκδήλωσης της κοινής βούλησης διατήρησης της ταυτότητάς τους ή βρίσκονται στο δρόμο της πλήρους αφομοίωσης.

2. Εθνικές, εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες

Ανακεφαλαιώνοντας και λαμβάνοντας υπόψη μας τις προηγούμενες παρατηρήσεις, θα επιχειρήσουμε το χαρακτηρισμό και την κατηγοριοποίηση των συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων του ελλαδικού χώρου, οι οποίες θα μπορούσαν να επαληθεύσουν τα στοιχεία του γενικού ορισμού, αλλά και στις επί μέρους μορφές, εθνικής, εθνοτικής, γλωσσικής ή θρησκευτικής, μειονοτικής ταυτότητας.

Όπως έχουμε εισαγωγικά αναφέρει, κάθε μειονοτική ομάδα μπορεί να χαρακτηριστεί και να κατηγοριοποιηθεί από την οπτική γωνία που εξετάζεται. Πάντα όμως υπάρχει ένα κύριο στοιχείο που αποτελεί το θεμέλιο της

[737] Θα πρέπει να τονίσουμε ότι άλλοι παράγοντες που επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη συνοχή και την ύπαρξη των ομάδων έπαιξαν κύριο ρόλο στη διαμόρφωση η μεταλλαγή της συνείδησης των μειονοτικών ομάδων. Οι ανταλλαγές πληθυσμών, στην περίπτωση των σλαβόφωνων και των μουσουλμάνων στη δεκαετία του 1920, η εκδίωξη και φυγή των Τσάμηδων από την Ήπειρο στα τέλη του 1944, η γενοκτονία των Εβραίων κατά τη διάρκεια της κατοχής, ή η μετανέστευση μεγάλου μέρους των Αρμενίων προς τη σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας το 1946-47.

υπόστασής της, ενσωματώνοντας άλλα χαρακτηριστικά που τυχόν εκφράζονται σε αυτό που ονομάζουμε ιδιαίτερη ταυτότητα της μειονότητας[738]. Θα ελέγξουμε αρχικά την επαλήθευση των όρων του ορισμού σε εκείνες τις ομάδες, που είναι δυνατό να αποτελέσουν εθνικές, εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες. Τις περιπτώσεις συγκρότησης γλωσσικής μειονότητας και της χρήσης μειονοτικής γλώσσας από ορισμένη πληθυσμιακή ομάδα θα εξετάσουμε ειδικότερα σε επόμενες παραγράφους.

Α. Εθνικές μειονότητες

Σύμφωνα με τα προλεγόμενα, εθνική μειονότητα είναι η ομάδα ελλήνων πολιτών, η οποία χαρακτηρίζεται από εθνική συνείδηση διάφορης από την ελληνική. Δεν αποκλείεται η περίπτωση διπλής εθνικής συνείδησης, δηλαδή της ελληνικής παράλληλα με άλλη, συνήθης περίπτωση παιδιών, των οποίων οι γονείς ανήκουν σε δύο ξεχωριστές εθνικές ομάδες. Ποιο είναι όμως το νομικό περιεχόμενο της έννοιας "ελληνικό έθνος", σημείο αναφοράς της "ελληνικής εθνικής συνείδησης"; Τα παραδείγματα που μπορούμε να αντλήσουμε από την ελληνική νομοθεσία και νομολογία είναι εξαιρετικά φτωχά. Το ελληνικό Σύνταγμα στο πρώτο του άρθρο (παρ. 3) κάνει τη διάκριση μεταξύ έθνους και λαού. Αν ο δεύτερος όρος ταυτίζεται με τους Έλληνες πολίτες, ο πρώτος φαίνεται να σχετίζεται με την έννοια του "γένους". Έννοια, η οποία αν καταρχήν παραπέμπει σε φυλετικά κριτήρια, θα μπορούσαμε με μεγαλύτερη ασφάλεια να τη συσχετίσουμε με την κατοχή της ελληνικής εθνικής συνείδησης, την πίστη δηλαδή του ατόμου ότι ανήκει στο ελληνικό γένος ή έθνος. Το ΣτΕ επιχείρησε να ορίσει τον όρο "αλλογενής έλληνας πολίτης", όπως διατυπώνεται από το άρθρο 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, χρησιμοποιώντας το υποκειμενικό και το αντικειμενικό κριτήριο: στην απόφαση 57/1981 προσδιόρισε ότι αλλογενής είναι ο έλληνας πολίτης, "*ο οποίος, έλκων την καταγωγήν, απωτέραν ή ού, εκ προσώπων ανηκόντων εις διαφορετικήν εθνότητα, δια των συναφών ενεργειών του και εν γένει συμπεριφοράς του εξέφρασε αισθήματα, μαρτυρούντα έλλειψιν ελληνικής εθνικής συνειδήσεως, εις τρόπον ώστε να μη δύναται να θεωρηθεί αφομοιωθείς εις την ελληνικήν εθνότητα* ". Την τελευταία, σύμφωνα με την απόφαση του ΣτΕ, απαρτίζουν τα πρόσωπα που συνδέονται "*δια κοινών ιστορικών παραδόσεων, πόθων και ιδανικών* ". Συνεπώς, ο ανήκων σε γένος διαφορετικό από το

738 *Supra*, σ. 31.

ελληνικό, μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στο ελληνικό έθνος στην περιπτωση που έχει αφομοιωθεί, δηλαδή αποκτήσει ελληνική εθνική συνείδηση[739].

Η τουρκική μειονότητα, τμήμα της ευρύτερης μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, έχει έντονα σε πολλές περιπτώσεις εκφράσει τον εθνικό της χαρακτήρα. Παράλληλα αποτελεί τη μειονοτική ομάδα που εκδηλώνει και όλα τα υπόλοιπα ιδιαίτερα διακριτά χαρακτηριστικά: εκτός από τη διαφορετική εθνική συνείδηση, πιστεύει σε διαφορετική θρησκεία, χρησιμοποιεί άλλη γλώσσα, έχει διαφορετικό τρόπο ζωής, πολιτισμό, ήθη και έθιμα. Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς δύο από τους σημαντικότερους έλληνες συγγραφείς της εποχής της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών αξιολογούν τον εθνικό χαρακτήρα των εξαιρεθέντων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης. Σύμφωνα με το Στέφανο Λαδά, "*ήταν ήδη αποδεκτό ότι όλοι οι μουσουλμάνοι στην Ελλάδα κάθε φυλετικής καταγωγής (με εξαίρεση τους Αλβανούς) είχαν τουρκική εθνική συνείδηση...*"[740]. Ο Στυλιανός Σεφεριάδης επίσης αναφερόμενος στο κριτήριο ανταλλαξιμότητας που υιοθετήθηκε από τη Σύμβαση της Λωζάνης, υπογραμμίζει: "*...να λάβουμε υπόψη μας* [...] *από την άλλη πλευρά τη μουσουλμανική θρησκεία, στο μέτρο που οι μουσουλμάνοι αυτοί θα είχαν επίσης τουρκική εθνική συνείδηση, αν και στην περίπτωση αυτή το κείμενο της Λωζάνης δεν χρησιμοποιεί παρά την έκφραση 'μουσουλμάνοι', χωρίς να προτάσσει τη λέξη 'Τούρκοι'. Γεγονός που εξηγείται απόλυτα, δεδομένου ότι εκτός από τους Αλβανούς, όλοι οι μουσουλμάνοι έλληνες υπήκοοι οι οποίοι κατοικούσαν στην Ελλάδα, είχαν ξεκάθαρα τουρκική εθνική συνείδηση* "[741].

Δεν θα συμφωνήσουμε με την απόλυτη ταύτηση της τουρκικής εθνικής μειονότητας με τη μουσουλμανική, την οποία διαπιστώνουν τα πιο πάνω αποσπάσματα, καθώς οι Πομάκοι και οι μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι διατηρούν ακόμη τη δική τους ξεχωριστή εθνοτική ταυτότητα. Δεν είναι όμως παράξενο την εποχή εκείνη να μην γίνεται μνεία για την διαφορετικότητα των ομάδων στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας. Πρώτον γιατί δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί η έννοια της "εθνοτικής ομάδας" και δεύτερον γιατί κατά τις διακρατικές συνομιλίες ή τις επίσημες στατιστικές λαμβάνονταν υπόψη οι εθνικές ομάδες συγγενείς προς συγκεκριμένο "κράτος-προστάτη", όποιο και αν ήταν το κριτήριο διαφοροποίησής τους, η θρησκεία ή η γλώσσα. Η τουρκική εθνική μειονότητα συνιστά ωστόσο μια ολοκληρωμένη οντότητα ως προς το

---

739 *S. Stavros,* Ethnic Origin, Religion, Language and Constitutional Rights: Citizenship and the Protection of Minorities in Greece Today, γραπτή μη δημοσιευμένη εισήγηση στο συνέδριο "Greece in a Changing Europe: Oportunities and Contraints", London School of Economics 16-17/6/1994, London, σ. 4.

740 *S. Ladas*, *supra*, υποσ. 679, σ. 381.

741 *S. Seferiades*, *supra*, υποσ. 602, σ. 402.

σχηματισμό εσωτερικής κοινωνικής και έννομης τάξης. Είναι λοιπόν φυσικό τα μέλη της ευρύτερης μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, Πομάκοι κυρίως, αλλά και Τσιγγάνοι, να τείνουν να προσεταιριστούν τα πλησιέστερα και ισχυρότερα προς αυτούς τουρκικά πολιτισμικά στοιχεία και αντίστοιχα να εντάσσονται στην τουρκική εθνική ομάδα.

Σχετικά με το δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό της εθνικής τους ταυτότητας, τις θέσεις τρίτων παρατηρητών, καθώς και τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην αναγνώριση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τουρκικού πληθυσμού της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης θα αναφερθούμε σε επόμενες παραγράφους[742]. Άλλα παραδείγματα εθνικών μειονοτήτων από την πρόσφατη ελληνική ιστορία είναι οι παρακάτω:

i. Οι Τσάμηδες της Τσαμουριάς, μουσουλμάνοι στην πλειοψηφία τους, θεωρούνταν εθνική αλβανική μειονότητα[743], βέβαια μέχρι τη μαζική εγκατάστασή τους στην Αλβανία στα τέλη της γερμανικής κατοχής.

ii. Οι Μακεδονοσλάβοι ή Βουλγαρίζοντες κατά την ορολογία της προπολεμικής περιόδου, σλαβόφωνοι σε κάθε περίπτωση, που παρέμειναν στη Μακεδονία ύστερα από την ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή πληθυσμών διακρίνονται, σύμφωνα με πηγές που χρονολογούνται στο μεσοπόλεμο, ως προς την εθνική συνείδηση σε τέσσερις ομάδες. Σε εκείνους που εκδηλώνουν εθνικό φρόνημα οικείο προς την Ελλάδα, προς τη Βουλγαρία, σε περιορισμένη έκταση προς τη Σερβία, και τέλος, σε εκείνους που δραστηριοποιούνται με σκοπό την αυτονόμηση της Μακεδονίας[744]. Τα γεγονότα που ακολούθησαν τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, η δημιουργία του γιουγκοσλαβικού ομόσπονδου κρατιδίου της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, καθώς και η πρόσφατη ανεξαρτητοποίησή της, θα προκαλέσουν συσπειρωτικές δραστηριότητες στο πλαίσιο ενός ολιγάριθμου πυρήνα, μέσα στο ευρύτερο σλαβόφωνο περιβάλλον.

---

742 *Infra*, κυρίως σ. 295 επ.

743 Βλ. για παράδειγμα τα έγγραφα της ΚτΕ και τις επιστολές της ελληνικής κυβέρνησης στο Συμβούλιο της ΚτΕ, καθώς και τοποθετήσεις των μελών του τελευταίου, *League of Nations*, Official Journal, December 1936, σ. 1415 επ., και February 1925, σ. 234 επ.

744 Ανάμεσα σε πολλές αναφορές, διακρίνουμε την επιστολή της 6ης Ιουνίου 1935, καθώς και τους στατιστικούς πίνακες σχετικά με τον πληθυσμό και το εθνικό φρόνημα 163 χωριών των νομών Φλώρινας και Καστοριάς, που απέστειλε ο νομάρχης Φλώρινας Σουλιώτης-Νικολαΐδης προς τον υπουργό Εσωτερικών [;]. Σχολιάζονται και παρατίθενται από τον *Δ. Λιθοξόου,* περιοδικό "Εκτός Ορίων", τ. 6, Μάιος 1992. Βλ. επίσης την ανέκδοτη, όσον αφορά στις νέες επαρχίες, απογραφή του 1920, στον τόμο με τα αποτελέσματα "Θεσσαλίας-Άρτας", όπου γίνεται διαχωρισμός των Βουλγάρων, Σέρβων και Μακεδόνων, καθώς και την έκθεση με τίτλο "Η κατά την τελευταία διετίαν καταβληθείσα προσπάθεια προς εξελληνισμόν της Δυτικής Μακεδονίας και τα επιτευχθέντα αποτελέσματα" στο άρθρο του ίδιου, "Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στο μεσοπόλεμο", περιοδικό "Ο πολίτης", τ. Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1993, σ. 32.

Η τάση αυτή ήδη εκδηλώνει φιλικά αισθήματα προς την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και αντίστοιχη εθνική ταυτότητα[745].

iii. Οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι εκδηλώνουν επίσης από ορισμένη άποψη ιδιαίτερα εθνικά γνωρίσματα. Σε διαδοχικά κύματα οι πρώτοι, πρόσφυγες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αργότερα από την κεμαλική Τουρκία εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της Θράκης, της Μακεδονίας, αλλά και στην Αθήνα, δημιουργώντας σε λίγα χρόνια οικονομικά εύρωστες κοινότητες. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου πολλοί απο αυτούς μετανάστευσαν προς τη Σοβιετική Αρμενική Δημοκρατία προκαλώντας μεγάλη μείωση του αριθμού εκείνων που παρέμειναν στην Ελλάδα[746]. Η εκδήλωση αρμενικής εθνικής συνείδησης δεν είναι ανιχνεύσιμη, σίγουρα όμως δηλώνεται η εθνοτική, πολιτιστική, γλωσσική και θρησκευτική τους ιδιαιτερότητα με τη σύσταση αντίστοιχων συλλόγων, την ίδρυση ιδιωτικών σχολείων και ναών της Αρμενικής Εκκλησίας. Ωστόσο, καθώς εκλείπει κάθε διαπίστωση μειονεκτικής θέσης των Αρμενίων, ως συλλογική οντότητα στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας τις τελευταίες δεκαετίες, καθίσταται οριακή η κατάταξή τους μεταξύ των εθνικών ή εθνοτικών μειονοτήτων.

Αντίστοιχες δυσκολίες εφαρμογής του ορισμού παρουσιάζονται και για τους Εβραίους που επέζησαν από τη γενοκτονία της γερμανικής κατοχής και ζουν κυρίως στη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα και την Αθήνα. Παρά την οργάνωση και διατήρηση ιδιωτικών σχολείων, συναγωγών και συλλόγων, η σταθερή κοινωνικο-οικονομική θέση τους, αλλά και η περιορισμένη αντισημιτική στάση του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και του κράτους, θέτουν επίσης οριακή την κατάταξή των Εβραίων στις εθνικές και θρησκευτικο-εθνοτικές μειονότητες.

iv. Η προσπάθεια προσέγγισης των βλαχικών πληθυσμών από τη Ρουμανία, η χρηματοδότηση σχολείων, και ιδιαίτερα η διατήρηση του ιδιωτικού γυμνάσιου της Θεσσαλονίκης, δεν πέτυχαν παρά σε μικρό βαθμό την απόκτηση βλάχικου/ρουμάνικου φρονήματος μέχρι τη δεκαετία του 1940[747]. Οι

---

[745] Για παράδειγμα η υποψηφιότητα του Α. Μπούλη στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 στην περιφέρεια Φλώρινας, με αίτημα "την ισονομία και ισοπολιτεία για όλους τους Μακεδόνες" συγκέντρωσε ποσοστό μόλις το 0,8% των ψήφων (367 σε σύνολο 44.282), βλ. *Δ. Δώδος*, *supra*, σσ. 166-167. Επίσης στις ευρωεκλογές της 12ης Ιουνίου 1994 ο συνδυασμός Ουράνιο Τόξο, που δημιουργήθηκε κυρίως από μέλη της μειονότητας, συγκέντρωσε 7.263 ψήφους σε όλη τη χώρα, από τους οποίους περίπου 4.250 στους νομούς Φλώρινας, Πέλλας, Κιλκίς, Καστοριάς και Ημαθίας. Στις νομαρχιακές όμως εκλογές της 9ης Οκτωβρίου 1994, συνδυασμός που στηρίχθηκε από μέλη της μειονότητας συγκέντρωσε στο νομό Φλώρινας λιγότερο από 1500 ψήφους (ποσοστό περίπου 2% στο σύνολο του νομού).

[746] Περίπου 9.000, σύμφωνα με την απογραφή του 1951.

[747] Βλ. *M. S. Skiadaressi,* Chronique des faits internationaux, Grèce et Roumanie (Les Koutzo-Valaques de Macédoine), RGDIP, XIII, 1906, σ. 324 επ., ιδιαίτερα σχετικά με την πρώτη περίοδο

ενέργειες επίσης ορισμένων Βλάχων κατά τη διάρκεια της κατοχής[748] δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικές μιας ιδιαίτερης βλαχικής εθνικής συνείδησης παρά μόνο αποσπασματικά και σε περιορισμένη έκταση. Η εσωτερική μετανάστευση η διακοπή της ειδικής εκπαίδευσης και γενικότερα η διάσπαση της συνοχής των Βλάχων ως ομάδας με συνεκτικούς δεσμούς, επέφεραν τη χαλάρωση της όποιας συνείδησης ιδιαιτερότητας μέσα από την αφομοιωτική διαδικασία προς το ελληνικό εθνοτικό στερεότυπο.

Β. Εθνοτικές μειονότητες

Εθνοτική μειονότητα στο ελληνικό περιβάλλον θα δεχτούμε ότι είναι εκείνη που χαρακτηρίζεται από την πρακτική παραδόσεων και εθίμων και άλλων πολιτιστικών στοιχείων, όπως δημοτική λαϊκή μουσική και τραγούδι, που δεν αποτελούν προϊόν ούτε αναπαραγωγή της ελληνικής παράδοσης, των συνηθειών και των εθίμων που θα συνιστούσαν τον "ελληνικό πολιτισμό". Η διάκριση είναι ιδιαίτερα λεπτή και συγκεχυμένη, όσο μάλιστα η διαδικασία αφομοίωσης σβήνει *a fortiori* τους παράγοντες που διαφοροποιούσαν στο παρελθόν τις διάφορες εθνοτικές ομάδες. Η γλώσσα όπως και η θρησκεία, συνιστούν τους σημαντικότερους παράγοντες εθνοτικής ετερότητας. Τα στοιχεία όμως αυτά δεν μπορούν να συστήσουν μια εθνοτική μειονότητα αν δεν υπάρχει το συνεκτικό στοιχείο της συλλογικής συνείδησης της ιδιαιτερότητας αυτής μεταξύ των μελών της ομάδας. Σύμφωνα με τα προλεγόμενα και σχετικά με τις σχέσεις των τυπολογικών διακρίσεων των μειονοτικών ομάδων, θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι κάθε εθνική μειονότητα συνιστά και εθνοτική και ότι κάθε εθνοτική, που χρησιμοποιεί δική της γλώσσα εκτός από τα ελληνικά, και γλωσσική.

Ως εθνοτική μειονότητα συνεπώς θα θεωρήσουμε τους Πομάκους, την πλειοψηφία των σλαβόφωνων, την ιδιαίτερη περίπτωση των Τσιγγάνων, αλλά και εκείνους τους Αρβανίτες και Βλάχους που πληρούν τα κριτήρια του

του εγχειρήματος διείσδυσης της Ρουμανίας στη Μακεδονία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναπάντεχη προσπάθεια της Ρουμανίας να προσεγγίσει εκ νέου (το 1994/95) τους Βλάχους της Ελλάδας με την προσφορά υποτροφιών σε ρουμανικά πανεπιστήμια.

[748] Η συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής και η οργάνωση της Ρωμαϊκής Φάλαγγας ή η απόπειρα δημιουργίας του Πρηγκιπάτου της Πίνδου από τον Α. Διαμάντη (βλ. *Γ. Έξαρχος*, Αυτοί είναι οι Βλάχοι, εκδ. Γαβριηλίδη, Αθήνα 1994, σσ. 98-103, 112-124 και 203-220) ασφαλώς επέδρασε με αρνητικό τρόπο, όχι μόνο στην κοινή γνώμη, αλλά κυρίως στη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής απέναντι των Βλάχων στο σύνολό τους. Δεν είναι τυχαίο το κλείσιμο των μειονοτικών βλαχικών σχολείων, όπως είδαμε αμέσως μετά την αποχώρηση του γερμανικού στρατού από την Ελλάδα, καθώς και η μετανάστευση στο εξωτερικό πολλών Βλάχων εθνικιστών. Σχετικά με την έκφραση του κουτσοβλαχικού εθνικισμού και τη σχέση του με το ελληνικό κράτος, βλ. *Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσα*, Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος, Β' έκδοση, Τρίκαλα, 1987.

ορισμού. Οι Εβραίοι, όπως ήδη αναφέραμε, συνιστούν επίσης ιδιαίτερη περίπτωση εθνο-θρησκευτικής ομάδας, κοινότητας ή μειονότητας -ανάλογα με τον ορισμό που θα χρησιμοποιήσουμε.

Γ. Θρησκευτικές μειονότητες

Πιο εύκολος είναι ο προσδιορισμός των θρησκευτικών μειονοτήτων, καθώς οι τρόποι εκδήλωσης συγκεκριμένης πίστης και λατρείας προσφέρουν ασφαλέστερα κριτήρια εντοπισμού ύπαρξης πληθυσμιακής ομάδας και κυρίως μιας συλλογικής συνείδησης της θρησκευτικής ιδιαιτερότητας σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο. Η πίστη σε δόγμα ή θρησκεία και η αποδοχή της αντίστοιχης οργανωμένης "εκκλησίας" φαίνεται ότι αυτόματα εντάσσει τον πιστό στην ευρύτερη θρησκευτική ομάδα η οποία, αν συντρέχει και η προϋπόθεση της μειονεκτικής θέσης σε σχέση με την κυρίαρχη εκκλησία και θρησκεία[749], μπορεί να καταστεί μειονοτική.

Οι μουσουλμάνοι της Θράκης και της Δωδεκανήσου, αλλά και εκείνοι που κατοικούν πλέον, εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης, στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη ή οπουδήποτε αλλού στη χώρα, αποτελούν τη μουσουλμανική μειονότητα στην Ελλάδα πέρα από οποιαδήποτε νομική αναγνώριση.

Οι καθολικοί της Αθήνας, της Κρήτης, των Κυκλάδων και της Κέρκυρας, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας και της Αθήνας, οι Αρμένιοι, οι προτεστάντες, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, οι παλαιοημερολογίτες, καθώς και άλλες ολιγάριθμες ομάδες διάσπαρτες στα αστικά κέντρα, συνιστούν θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, όχι μόνο γιατί αποτελούν μειοψηφία στο αριθμητικό σύνολο των πιστών κάθε θρησκείας, αλλά κυρίως γιατί η κυρίαρχη θέση, θεσμικά και ουσιαστικά, της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας επιβάλλει τους δικούς της κανόνες, νομικούς και ηθικούς στην ελληνική κοινωνία. Η θέση αυτή βασίζεται εξάλλου και στο άρθρο 3 παρ. 3 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο η μετάφραση της Αγίας Γραφής σε άλλη γλώσσα απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Εκκλησία της Ελλάδας, διάταξη που κατοχυρώνει τουλάχιστο ένα γλωσσικό έλεγχο από την τελευταία σε βάρος των υπόλοιπων χριστιανικών εκκλησιών.

3. Γλώσσα και "μειονοτικότητα"

[749] Άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος: "*Η επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού.* [...]".

Α. Μειονοτικές γλώσσες

Η γλωσσική έκφραση πέρα από τον αδιαμφισβήτητο ρόλο της ως μέσο επικοινωνίας αποτελεί ένα από τα στοιχεία της ανθρώπινης προσωπικότητας σε ατομικό επίπεδο, αλλά και φορέα της ιδιαίτερης ταυτότητας μιας πληθυσμιακής ομάδας ή μειονότητας. Παραφράζοντας το ΔΔΔΔ, θεωρούμε ότι η ύπαρξη και χρησιμοποίηση οποιασδήποτε γλώσσας αποτελεί πραγματικό γεγονός και όχι νομικό ζήτημα[750]. Ωστόσο, τη θέση της στον κοινωνικό χώρο, όπως και τον τρόπο χρήσης της από τα θεσμικά όργανα του κράτους έρχεται να ρυθμίσει ο σχετικός κανόνας δικαίου. Η αξιολόγηση των γλωσσών μπορεί να γίνει βάσει κοινωνιο-ψυχολογικών ή και αποκλειστικά νομικών κριτήριων. Θα συνοψίσουμε τις δύο εκδοχές του ορισμού στον οποίο καταλήξαμε στις εισαγωγικές παρατηρήσεις και θα επιχειρήσουμε να τον εφαρμόσουμε στην ελληνική γλωσσική πραγματικότητα. Ως μειονοτική γλώσσα, λοιπόν, πάντα αναφερόμενοι σε ομάδες υπηκόων του κράτους, θεωρήσαμε:

i. Κάθε μη επίσημη ή εθνική γλώσσα που κατά τεκμήριο χρησιμοποιείται από ορισμένη μειοψηφία ή μειονότητα, ανεξάρτητα από την επισιμοποίησή της σε τοπικό επίπεδο. Δεν αποκλείεται να διακρίνουμε μία διαβάθμιση όσον αφορά την αντιμετώπιση διαφορετικών γλωσσών στο εσωτερικό του ίδιου κράτους.

ii. Κάθε γλώσσα, ακόμη και εθνική ή επίσημη, η οποία χρησιμοποιείται από μειοψηφία του πληθυσμού. Το στοιχείο της μειονεκτικότητας είναι εγγενές στο γεγονός ότι η γλώσσα χρησιμοποιείται από πληθυσμιακή μειοψηφία ή μειονότητα[751].

Στο ελληνικό κράτος η χρήση άλλης γλώσσας εκτός από την ελληνική, ποτέ δεν ξεπέρασε το 10% του συνόλου των ελλήνων πολιτών από το 1920 και μετέπειτα. Στις τελευταίες δεκαετίες μάλιστα η πολιτιστική και γλωσσική αφομοίωση των αλλόγλωσσων, συνηθέστερα δίγλωσσων ομάδων, μείωσε σημαντικά το ποσοστό παρουσίας τους σε επίπεδα χαμηλότερα του 4%. Η απαρίθμηση και ο εντοπισμός των γλωσσών, διαφορετικών από την ελληνική, που χρησιμοποιήθηκαν και που συνεχίζουν να ομιλούνται ή να αποτελούν τη μητρική γλώσσα ορισμένων ομάδων στην Ελλάδα μπορεί να γίνει μέσα από

---

[750] *Supra*, σ. 178 και υποσ. 486.

[751] Σχετικά με τη θέση των μειονοτικών γλωσσών κατά την δημιουργία του ελληνικού κράτους και τη σχέση των γλωσσικών ομάδων με τον ευρύτερο ελληνικό εθνικό κορμό, βλ. στο άρθρο του *P. M. Kitromelides*, "Imagined Communities" and the Origins of the National Question in the Balkans, Modern Greece: Nationalism and Nationality, M. Blinkhorn, Th. Veremis (επιμ.), SAGE-ELIAMEP, Athens 1990, σ. 23 επ.

διαφορετικές πηγές, όμως θα αρκεστούμε στα επίσημα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού που περιείχαν το ερώτημα που αφορούσε στη μητρική ή στη συνήθως ομιλούμενη γλώσσα. Οι γλώσσες λοιπόν που αναφέρονται από τις στατιστικές του 1928, 1940 και 1951, με αλφαβητική σειρά, είναι οι εξής: αγγλική, αθιγγανική, αλβανική, αρμενική, βουλγαρική (κατά τις απογραφές του 1928 και 1940) ή πομακική (απογραφή του 1951), γαλλική, εβραϊκή, ελληνική, ισπανική, ιταλική, κουτσοβλαχική, μακεδονοσλαβική[752] (απογραφές του 1928 και 1940) ή σλαβική (απογραφή του 1951), ρουμανική, ρωσική. Από τις γλώσσες αυτές θα πρέπει να εξαιρέσουμε καταρχήν την ελληνική ως επίσημη του κράτους και μητρική της συντριπτικής πλειοψηφίας πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων και των δίγλωσσων ελλήνων πολιτών. Δεύτερον, τις γλώσσες που έκδηλα ομιλούνται από πολίτες που πρόσφατα απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια και δεν ανήκουν σε γηγενή πληθυσμό, παιδιά μικτών γάμων των οποίων ο ένας γονέας ανήκει στην προηγούμενη κατηγορία, ή γλώσσες που χρησιμοποιήθηκαν από ομάδες μεταναστών στα κύματα που διαδοχικά εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα κυρίως από τη δεκαετία του 1920, αλλά και από μοναχούς του Αγίου Όρους. Ως τέτοιες θα θεωρήσουμε τα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, ρουμανικά και ρωσικά.

Ύστερα από τον έλεγχο και την εφαρμογή του ορισμού στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, οι γλώσσες που χρησιμοποιούνται από έλληνες πολίτες επί σειρά γενεών στην Ελλάδα, οι οποίοι αποτελούν αριθμητικές μειοψηφίες, μπορούν να απαριθμηθούν, με μεγαλύτερη ακρίβεια στην τρέχουσα ονομασία τους ως εξής: αρβανίτικα, βλαχικά, πομακικά, ρομανί, σλαβομακεδονικά και τουρκικά.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ύπαρξη μιας μειονοτικής γλώσσας υπόκειται σε αντικειμενικό προσδιορισμό. Αρκεί δηλαδή η διαπίστωση της χρήσης μιας γλώσσας στο πλαίσιο του ορισμού, στην ευρύτερη ή τη στενότερη εκδοχή του, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οποιοδήποτε υποκειμενικά στοιχεία όπως η εκδήλωση συλλογικής βούλησης διατήρησης και προαγωγής των γλωσσικών χαρακτηριστικών.

Β. Γλωσσικές μειονότητες

Επανερχόμαστε στην γενική έννοια της μειονότητας, όπως αυτή μπορεί να εξειδικευτεί και να συναφθεί αποκλειστικά στη γλωσσική ιδιαιτερότητα.

---

[752] Η γλώσσα αυτή, επίσημη ως "μακεδονική" στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, στην Ελλάδα χαρακτηρίστηκε με Νόμο του 1983 "*διεθνώς μη αναγνωρισμένη γλώσσα* ".

Αν αποδεχτούμε την ισχύ του ορισμού που εισαγωγικά αναφέραμε περιγράφοντας τη γλωσσική μειονότητα[753], δηλαδή την ομάδα προσώπων που χρησιμοποιεί μια γλώσσα, γραπτή ή προφορική διαφορετική από την γλώσσα της πλειοψηφίας του πληθυσμού του κράτους και η οποία έχει συνείδηση της γλωσσική της ιδιαιτερότητας, θα προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε τα επί μέρους στοιχεία του στην περίπτωση της Ελλάδας. Εγχείρημα που καθίσταται ευκολότερο ή δυσκολότερο, απλούστερο ή πιο σύνθετο, όταν λάβουμε υπόψη μας τα παρακάτω ζητήματα. Καταρχήν δεν αντιμετωπίζουμε τη δυσκολία που συχνά παρουσιάζεται στην περίπτωση άλλων κρατών, όπου εμπλέκονται οι έννοιες της επίσημης, εθνικής, μειονοτικής, ή γλώσσας της πλειοψηφίας. Η επισημοποίηση της ελληνικής γλώσσας[754], στη μορφή της καθαρεύουσας ή μετά από το 1977 της δημοτικής, και η ανυπαρξία ανάγκης ανάδειξης άλλης γλώσσας ως "εθνικής", απλοποιούν σημαντικά τις σχέσεις των ομιλούμενων γλωσσών και των ομάδων που τις χρησιμοποιούν.

Η θέση μιας γλώσσας, εκτός από τα ελληνικά, στην εσωτερική τάξη μιας μειονότητας αποτελεί το πλέον κύριο στοιχείο για το χαρακτηρισμό της ως γλωσσικής. Προηγούμενα όμως θα πρέπει να επαληθευτούν οι επί μέρους όροι του ορισμού της μειονότητας. Συνδυάζοντας τα δύο στοιχεία, δηλαδή την ύπαρξη μειονοτικής ομάδας και τη χρήση γλώσσας, η οποία συγκαταλέγεται σε εκείνες που χαρακτηρίσαμε ως μειονοτικές στο σύγχρονο ελληνικό περιβάλλον, μπορούμε να καταλήξουμε σε μία απαρίθμηση των γλωσσικών μειονοτήτων. Η δυναμική κάθε κοινωνικής και βέβαια μειονοτικής ομάδας, επιφέρει σημαντικές αλλαγές με το πέρασμα του χρόνου στη συνοχή, στην ταυτότητα, στις διεκδικήσεις, καθώς και στην αντίστοιχη πολιτική και δικαιική αντιμετώπισή τους από το κράτος. Οι μειονοτικές ομάδες του ελληνικού χώρου μέσα από την φθορά των χαρακτηριστικών τους κατά την επέλευση αφομοιωτικών ομαλών ή βίαιων διαδικασιών, ιστορικών γεγονότων που σημάδεψαν την ίδια την υπόστασή τους[755], συχνά μετέβησαν από την μία μειονοτική κατάσταση στην άλλη, θεωρώντας τη λήξη του εμφύλιου πολέμου ως ορόσημο στην ιστορική διαδρομή των περισσότερων μειονοτήτων.

---

753 *Supra*, σ. 34 επ.

754 Η κρατούσα θέση της ελληνικής γλώσσας προβλεπόταν από την προεπαναστατική Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, βλ. Τμ. Α', κεφ. πρώτο, άρθρο ΚΣΤ'. Επίσης από το άρθρο 107 των Συνταγμάτων του 1911 και 1952: "*Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφθορά ταύτης επέμβασις απαγορεύεται* ".

755 Βλ. ανταλλαγές πληθυσμών, στάση ορισμένων μειονοτικών απέναντι στους γερμανούς, βούλγαρους και ιταλούς κατακτητές, θέση των ελληνικών κυβερνήσεων σε συγκεκριμένες περιόδους (όπως η μεταξική δικτατορία, η διακυβέρνηση Παπάγου ή η απριλιανή δικτατορία).

Το 1949, ενημερωτική έκθεση του Γραφείο Πληροφόρησης της ελληνικής πρεσβείας του Λονδίνου, που συντάχτηκε υπό τη διεύθυνση του Α. Πάλλη, μελετητή των μειονοτικών ομάδων και των πληθυσμιακών ανακατατάξεων, αναφέρεται στις γλωσσικές μειονότητες που υπάρχουν στην Ελλάδα και μάλιστα τις προσδιορίζει συνοπτικά. Πιστεύοντας ότι ανταποκρίνεται στην κοινωνική πραγματικότητα της εποχής εκείνης, μεταφέρουμε αυτούσιο το σχετικό απόσπασμα:

"*Οι γλωσσικές μειονότητες είναι:*

1. Οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης, οι οποίοι ομιλούν τουρκικά.

2. Οι Πομάκοι της Δυτικής Θράκης, οι οποίοι ομιλούν πομακικά βουλγαρικά.

3. Οι σλαβόφωνοι της Δυτικής Μακεδονίας, οι οποίοι ομιλούν μια νοτιοσλαβική διάλεκτο θεωρούμενη περισσότερο συγγενής προς τα βουλγαρικά, παρά προς τα σερβο-κροατικά.

4. Οι Κουτσόβλαχοι, οι οποίοι ομιλούν εκτός από ελληνικά, ένα λατινογενές ιδίωμα συγγενές προς τα ρουμανικά.

5. Οι Αρμένιοι (κυρίως πρόσφυγες από την Τουρκία που ήρθαν στην Ελλάδα το 1922), οι οποίοι ομιλούν αρμενικά.

6. Οι ισπανόφωνοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Οι ισπανόφωνοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και άλλων πόλεων της βόρειας Ελλάδας είναι οι απόγονοι των εκδιωγμένων Εβραίων της Ισπανίας από το Φερνινάνδο και την Ιζαμπέλα, τον 15ο αιώνα "[756].

Στον κατάλογο δεν αναφέρονται οι Αρβανίτες, ίσως από παράλειψη, ενώ στην εισαγωγική παράγραφο που πιο πάνω αποσπάσματος τα αρβανίτικα περιλαμβάνονται στις γλώσσες των μειονοτικών ομάδων[757].

Η αφομοιωτικές πρακτικές που θα ασκηθούν στη δεκαετία του 1950 και αργότερα κατά την επτάχρονη δικτατορία, η οικονομική αναδιάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας και η συνακόλουθη εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, η επίδραση των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη διαμόρφωση και την καθιέρωση της κοινής ελληνικής και ο αποκλεισμός της προβολής από αυτά κάθε πολιτισμικού στοιχείου των μειονοτικών ομάδων, επέφεραν σε

---

[756] Η έκθεση, *Greek Office of Information, supra*, σ. 9, αναφέρει στη συνέχεια συγκεκριμένα πληθυσμιακά στοιχεία βασισμένα στις απογραφές του 1928 και 1940, βλ. αναλυτικό συγκριτικό πίνακα, υποσ. 726.

[757] Οι Τσάμηδες εκδιώχθηκαν, όπως είδαμε, από τις δυνάμεις του ΕΔΕΣ το 1944. Οι Αρβανίτες της κεντρικής και νότιας Ελλάδας θεωρούμε ότι αποτέλεσαν μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα εθνοτική μειονότητα, ελληνικής εθνικής συνείδησης, η οποία στις μέρες μας παρά τη χρήση της αρβανίτικης γλώσσας στην Ήπειρο, στην Αττική, στη Βοιωτία, στην Κορινθία και στην Εύβοια και τη σποραδική προσπάθεια ορισμένων πολιτιστικών συλλόγων για προαγωγή των ιδιαίτερων γλωσσικών και πολιτιστικών στοιχείων τους, έχουν χάσει κατά πολύ τους συνεκτικούς δεσμούς και εκφράζουν σε πολύ περιορισμένο βαθμό οποιαδήποτε συλλογική συνείδηση.

ορισμένες περιπτώσεις τη μείωση όχι μόνον των χρηστών των μειονοτικών γλωσσών, και βέβαια των μελών των γλωσσικών μειονοτήτων, αλλά και την αλλοίωση των συλλογικών δεσμών που συμβάλλουν στη συνοχή των αντίστοιχων ομάδων.

Τέσσερις από τις ομάδες που θεωρήσαμε ως γλωσσικές μειονότητες κατά την περίοδο της λήξης του εμφυλίου πολέμου δεν πληρούν, με ορισμένες επιφυλάξεις κατά περίπτωση, τις προϋποθέσεις του ορισμού, όπως οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι για τους λόγους που ήδη έχουμε αναφέρει. Επίσης οι Αρβανίτες και οι Βλάχοι, διότι, αφενός η γλώσσα τους έπαψε κατά μεγάλο ποσοστό να μεταδίδεται ως μητρική στις νεώτερες γενιές και αφετέρου, διότι έπαψαν να εκδηλώνουν κοινή συλλογική συνείδηση του μειονοτικού χαρακτήρα της ομάδας τους[758].

Οι παραπάνω ορισμοί και γενικευμένες κατηγοριοποιήσεις δεν ανταποκρίνονται ασφαλώς στην κοινωνιογλωσσολογική πραγματικότητα, το *status* και το ρόλο των μειονοτικών γλωσσών στις ομάδες που τις χρησιμοποιούν. Κάθε μειονοτική ομάδα συγκεντρώνει στην ιστορική πορεία της πολλαπλές ταυτότητες, των οποίων το στίγμα και το περιεχόμενο αναπτύξαμε ξεχωριστά στις σελίδες που προηγήθηκαν. Έχοντας υπόψη μας τη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα και κοινωνική θέση των μειονοτήτων στα ευρωπαϊκά κράτη, μπορούμε να καταλήξουμε στις ακόλουθες παρατηρήσεις. Η εθνική, εθνοτική, γλωσσική ή θρησκευτική οντότητα και η εκδήλωση κοινής βούλησης διατήρησής της, από τη χρήση μιας μειονοτικής γλώσσας και την πρακτική ορισμένων ιδιαίτερων παραδόσεων, μέχρι την απλή μνήμη της γλωσσικής και πολιτιστικής ιδιαιτερότητας των γονιών και των παππούδων, μπορεί να συνυπάρχει σε ομόκεντρους -ή τεμνόμενους, στην περίπτωση της διγλωσσίας- κύκλους. Στο κοινό κέντρο κυριαρχούν τα εθνικά χαρακτηριστικά θεμελιωμένα στην εθνική συνείδηση. Όσο διατρέχουμε την ακτίνα των κύκλων

---

[758] Οι εκτιμήσεις για το ποιες είναι οι γλωσσικές μειονότητες στην Ελλάδα ποικίλουν κατά το συγγραφέα και τα κριτήρια που εφαρμόζονται. Η Φ. Παζαρτζή εκτός από τους μουσουλμάνους, και τις επί μέρους συνθετικές τους μειονοτικές ομάδες -τους Τούρκους, τους Πομάκους και τους Τσιγγάνους- αναφέρεται στις γλωσσικές ομάδες που συνιστούν στην Ελλάδα οι Αρβανίτες, οι Βλάχοι και οι σλαβόφωνοι, παρουσιάζοντάς τες συνοπτικά, *Ph. Pazartzis*, Le statut des minorités en Grèce, AFDI, XXXVIII, 1992, σσ. 382-383. Ο Π. Δημητράς ταυτίζει την έννοια της γλωσσικής μειονότητας με την μειονοτική γλώσσα, άρθρο του, La Grèce, Les minorités en Europe, *supra*, σ. 303, στο οποίο παρουσιάζει ωστόσο τις πιθανές εκδοχές του καταλόγου ανάλογα με τον ορισμό που εφαρμόζεται, *ibid*, σ. 305 επ. Βλ. επίσης τις εκθέσεις των *M. Siguán*, Les minorités linguistiques dans la CEE : Espagne, Portugal, Grèce, Office des publications officielles des Communautés européennes, Luxembourg 1990, σ. 53 επ. στην οποία αναφέρει ως "γλωσσικές μειονότητες", τους τουρκόφωνους, τους Πομάκους, τους Σλαβομακεδόνες και τους Βλάχους, και *M. Killilea*, *supra*, υποσ. 732, Παράρτημα Ι, στο οποίο αναφέρονται ως λιγότερο διαδεδομένες γλώσσες στην Ελλάδα, τα αρβανίτικα, τα βλάχικα, τα πομάκικα, τα σλαβομακεδονικά και τα τουρκικά.

προς την περιφέρεια συνταντούμε μόνο εθνοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία συνδέουν τα μέλη της μειονότητας με την αντίστοιχη συνείδηση αλληλεγγύης. Τέλος, στο ύψος της περιφέρειας θα τοποθετούσαμε την εκδήλωση εθνοτικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών από τα οποία απουσιάζει η κοινή βούληση διατήρησής τους. Η γλώσσα, και σε μεμονωμένες περιπτώσεις η θρησκεία, μπορεί να αποτελεί κύριο συστατικό της σύνθεσης του δίσκου των κύκλων σε κάθε πιθανή απόσταση από το κέντρο τους. Η χρήση των τουρκικών για παράδειγμα αποτελούν βασικό συνθετικό στοιχείο της εθνικής συνείδησης της τουρκικής μειονότητας, ενώ τα πομακικά και τα ρομανί, της εθνοτικής ιδιαιτερότητας στην περίπτωση των συχνά τρίγλωσσων Πομάκων και μουσουλμάνων Τσιγγάνων, αντίστοιχα, της Θράκης.

Στα στενά πλαίσια της περίπτωσης των μειονοτήτων και των μειονοτικών γλωσσών στην Ελλάδα διαπιστώνουμε συμπερασματικά ότι κάθε εθνοτική και εθνική μειονότητα χρησιμοποιεί δική της γλώσσα ανεξάρτητα από το ποσοστό διγλωσσίας και αφομοίωσης των μελών προς την ελληνικά, καθώς η έννοια της μειονοτικής γλώσσας είναι ευρύτερη από την αντίστοιχη της γλωσσικής μειονότητας, ενώ αντίστροφα κάθε γλωσσική μειονότητα χρησιμοποιεί μία τουλάχιστον μειονοτική γλώσσα.

Κεφάλαιο Γ':

Το ισχύον νομικό καθεστώς

Στα προηγούμενα κεφάλαια προσδιορίσαμε τις μειονοτικές ομάδες στον ελληνικό χώρο και περιγράψαμε την ιστορική πορεία τους με αναφορές στο νομικό καθεστώς προστασίας τους, με έμφαση στη γλωσσική τους ιδιαιτερότητα. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το ισχύον νομικό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών χαρακτηριστικών, καθώς και το ευρύτερο πλαίσιο προαγωγής των μειονοτικών γλωσσών.

1. Διεθνή πολυμερή συμβατικά κείμενα

Το περιεχόμενο των διατάξεων των γενικών διεθνών συμβατικών κειμένων που αναφέρονται σε δικαιώματα του ανθρώπου, σε ορισμένα γλωσσικά δικαιώματα και σπανιότερα ρητά στη γλωσσική ιδιαιτερότητα των μειονοτήτων, εξετάσαμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος. Από τον ήδη περιορισμένο κατάλογο αυτών των διεθνών δεσμευτικών κειμένων η Ελλάδα έχει επικυρώσει ορισμένα. Τα κείμενα που δεν έχουν επικυρωθεί και ενσωματωθεί στην εσωτερική έννομη τάξη είναι ίσως τα σημαντικότερα σχετικά με το ζήτημα που εξετάζουμε. Πολιτικοί λόγοι και φόβοι έχουν αφήσει την Ελλάδα μαζί με λίγες άλλες ευρωπαϊκές χώρες έξω από το θεμελιώδες νομικό καθεστώς που καθιερώνεται από από τη Διεθνή Σύμβαση κατά των Διακρίσεων στην Εκπαίδευση. Όσο για το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, έχει πρόσφατα δρομολογηθεί η κύρωσή του από το ελληνικό κοινοβούλιο, ύστερα από ολιγωρία δεκαετιών[759]. Θα προσδιορίσουμε λοιπόν το γενικό δεσμευτικό καθεστώς και θα σταθούμε αναλυτικότερα στη Συνθήκη της Λωζάνης, συμβατικό κείμενο που εισάγει ειδικά δικαιώματα με αποδέκτες τα μέλη συγκεκριμένης μειονότητας στην εσωτερική έννομη τάξη. Θα αναφερθούμε επίσης στη Συνθήκη των Σεβρών, περίπτωση ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη, ως προς την ισχύ και τη δεσμευτικότητα των διατάξεών της.

Α. Το γενικό δεσμευτικό καθεστώς για την Ελλάδα

Τα διεθνή κείμενα που έχουν επικυρωθεί από την Ελλάδα, καθώς και το διεθνές έθιμο, εισάγονται στην ελληνική έννομη τάξη με αυξημένη τυπική ισχύ κατά το άρθρο 28 του Συντάγματος[760], ενώ με το άρθρο 25 διατυπώνεται μια γενικού χαρακτήρα κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου που διατυπώνει το Σύνταγμα και που αποτελούν γενικές αρχές του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου[761]. Οι διατάξεις των διεθνών δεσμευτικών κειμένων που

---

[759] Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι εκτός από την Ελλάδα, τα ευρωπαϊκά κράτη που δεν έχουν επικυρώσει το ΔΣΑΠΔ είναι το Βατικανό, το Μονακό, το Λιχτενστάιν και η Τουρκία, ενώ τη ΔΣΔΕ, ο Άγιος Μαρίνος, η Αυστρία, το Βατικανό, το Βέλγιο, η Ελβετία, η Εσθονία, η Ιρλανδία, η Ισλανδία, η Λεττονία, η Λιθουανία, το Λιχτενστάιν, το Μονακό και η Τουρκία, βλ. *J.-B. Marie*, Instruments relatifs aux droits de l'homme, RUDH, vol. 6, No 1/2, 1994, σ. 40 επ. και κυρίως *UNESCO,* Human Rights, Major International Instruments, Status as at 31 Mars 1994.

[760] Βλ. *E. Roucounas*, Le droit international dans la constitution de la Grèce du 9 juin 1975, RHDI, No 1-4, 1976, σ. 53 επ. Σχετικά με την εισαγωγή του διεθνούς εθίμου στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. *Κρ. Ιωάννου* στο *Κρ. Ιωάννου*, *Κ. Οικονομίδη*, *Χ. Ροζάκη*, *Α. Φατούρου*, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 121 επ.

[761] Το άρθρο 25 του Συντάγματος κατοχυρώνει την εγγύηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην ελληνική έννομη τάξη χωρίς όμως να τα προσδιορίζει: "*Τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη άσκησή τους* ".

σχετίζονται με την προστασία της γλωσσικής έκφρασης γενικά, ή ειδικότερα των μειονοτήτων και των προσώπων που ανήκουν σε αυτές, είναι τα εξής:

i. Ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ αποτελεί ιδρυτική σύμβαση διεθνούς οργανισμού και κατά συνέπεια οι διατάξεις του θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστούν το νομικό θεμέλιο του οργανισμού, αλλά και την ηθική και πολιτική δέσμευση των μελών του. Στο πλαίσιο των δικαιωμάτων που εξετάζουμε, η αρχή της μη διάκρισης με αναφορά στη γλωσσική έκφραση[762] καλύπτεται ήδη από το ελληνικό Σύνταγμα, όπως και από τις αντίστοιχες ρήτρες άλλων συμβατικών κειμένων.

ii. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα[763] προβλέπει την αρχή της μη διάκρισης με αναφορά στη γλώσσα και την εθνική προέλευση[764], καθώς και το δικαίωμα στην εκπαίδευση[765].

iii. Η Διεθνής Σύμβαση περί Καταργήσεως πάσης Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων[766] εισάγει την αρχή της μη διάκρισης, αναλύοντας τα επί μέρους στοιχεία που τη συνθέτουν[767], αλλά και τους απαγορευτικούς λόγους λήψης και άσκησης μέτρων διάκρισης, προσθέτοντας στις παρόμοιες διατυπώσεις των σχετικών συμβάσεων την "εθνολογική προέλευση" .

iv. Η Διεθνής Σύμβαση για την Πρόληψη και την Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας[768] εισάγει τη γενική απαγόρευση πράξεων που αποτελούν τρόπους εξόντωσης της φυσικής ύπαρξης εθνικών, εθνοτικών, φυλετικών και θρησκευτικών ομάδων[769].

v. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου[770]. Εκτός από τη ρήτρα της μη διάκρισης, η οποία αναφέρεται στη χρήση οποιασδήποτε γλώσσας ή στη συμμετοχή σε εθνική μειονότητα, διατυπώνει τα γλωσσικά δικαιώματα δικονομικού χαρακτήρα προστασίας του προσώπου που

762 *Supra*, σ. 162 επ.
763 Κυρώθηκε με το Νόμο 1532/85 (βλ. ΦΕΚ Α' 45/19.3.1985).
764 Άρθρο 2 παρ. 2.
765 Άρθρο 13.
766 Κυρώθηκε με το Νόμο 494/1970, (βλ. ΦΕΚ Α' 77).
767 Άρθρο 1, *supra*, υποσ. 96.
768 Κυρώθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα 3091 της 6/12 Οκτωβρίου 1954.
769 *Supra*, πρώτο μέρος.
770 Κυρώθηκε εκ νέου, ύστερα από την καταγγελία -ουσιαστικά αποπομπή- της ΕΣΔΑ και του καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης από το καθεστώς των συνταγματαρχών στις 12.12.1968 με το Νομοθετικό Διάταγμα 53/1974, (βλ. ΦΕΚ Α' 256).

συλλαμβάνεται και του κατηγορούμενου, καθώς και το δικαίωμα στην εκπαίδευση, τα οποία ενσωματώνονται στο ελληνικό εσωτερικό δίκαιο χωρίς όμως να προσθέτουν ιδιαίτερες καινοτομίες στις αντίστοιχες διατάξεις που έχει θεσπίσει ο έλληνας νομοθέτης.

vi. Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού[771] προβλέπει το δικαίωμα χρήσης της μητρικής γλώσσας για τα παιδιά που ανήκουν σε εθνοτικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες. Η εισαγωγή του δικαιώματος αυτού στην ελληνική έννομη τάξη αποτελεί οπωσδήποτε σημαντική καινοτομία. Ωστόσο, δημιουργείται προφανές νομικό κενό καθώς η μη ισχύς του άρθρου 27 του ΔΣΑΠΔ ουσιαστικά αναιρεί την απόλαυση του δικαιώματος στην πληρότητά του: αναγνωρίζεται το δικαίωμα στη χρήση της μειονοτικής γλώσσας για τα ανήλικα μέλη μιας μειονοτικής ομάδας, τα οποία όμως με την ενηλικίωσή τους παύουν να είναι αποδέκτες του δικαιώματος αυτού, όπως και των θετικών μέτρων εφαρμογής του που πιθανόν είχαν ληφθεί από το κράτος.

vi. Τα κείμενα των συναντήσεων του ΟΑΣΕ (ΔΑΣΕ), αποτελούν μια ιδιόμορφη κατηγορία δεσμεύσεων πολιτικού κυρίως χαρακτήρα διεθνών νομικοφανών κειμένων, όπως ήδη μνημονεύσαμε[772]. Η Ελλάδα, η οποία έχει συμμετάσχει σε όλες τις συναντήσεις των κρατών μελών και συνυπογράψει τα αντίστοιχα κείμενα, δεσμεύεται πολιτικά και ηθικά από τις σχετικές διατάξεις προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και, όπου αναφέρονται, των γλωσσικών τους δικαιωμάτων.

Β. Η Συνθήκη της Λωζάνης

Ι. Εισαγωγικά

Μετά το τέλος του μικρασιατικού Πολέμου, η ουσιαστικά νικήτρια κεμαλική Τουρκία, καθώς και οι ηττημένες Ελλάδα, Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία συμμετείχαν στις εργασίες της Διάσκεψης της Λωζάνης[773] από τις αρχές μέχρι το καλοκαίρι του 1923. Οι συνομιλίες κατέληξαν στην υπογραφή της ομώνυμης συνθήκης στις 24 Ιουλίου, η οποία ρυθμίζει το καθεστώς των σχέσεων του νεοσύστατου τουρκικού κράτους με τις Δυνάμεις, τα σύνορά του,

[771] Κυρώθηκε με το Νόμο 2101 (βλ. ΦΕΚ Α' 192/2.12.1992).
[772] *Supra*, πρώτο μέρος.
[773] Βλ. *Conférence de Lausanne*, *supra*, υποσ. 708.

αλλά και ορισμένα εσωτερικά ζητήματα, όπως η προστασία και τα δικαιώματα των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων. Αμοιβαία, το ίδιο ακριβώς καθεστώς προβλέπεται και για τις μουσουλμανικές μειονότητες στην Ελλάδα. Η ρήτα αμοιβαιότητας του άρθρου 45 δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αφορά το περιεχόμενο των δικαιωμάτων που αποδίδονται στα μέλη των εκατέρωθεν μειονοτήτων, αλλά στις συγκεκριμένες περιπτώσεις της εφαρμογής τους. Η παραβίαση δηλαδή των ουσιαστικών διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάνης από το ένα μέρος δεν είναι δυνατόν να καλύπτει τις παραβιάσεις που στο μέλλον θα επιχειρήσει το άλλο.

Η Συνθήκη, όπως ήδη αναφέραμε, αποτέλεσε μία από τις εξαιρέσεις στο κανόνα που υπαγόρευε τη λήξη ισχύος όλων των συνθηκών και των μονομερών δεσμεύσεων που αφορούσαν στην προστασία των μειονοτήτων στο μεσοπόλεμο και τελούσαν υπό την εγγύηση της ΚτΕ[774]. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η *opinio juris* που εκφράζουν συχνά τόσο η Ελλάδα, όσο και η Τουρκία, ότι δηλαδή δεσμεύονται από αυτήν, με την παράλληλη μη επίκληση της Συνθήκης από τα υπόλοιπα συμβαλλόμενα μέρη, κατέστησαν το τμήμα "περί μειονοτήτων" της Συνθήκης διμερές συμβατικό κείμενο, το οποίο συνεχίζει να ισχύει στο μέτρο που το επιθυμούν οι δύο χώρες.

ΙΙ. Νομική φύση της μειονότητας ως υποκείμενο δικαιωμάτων

Σύμφωνα με το άρθρο 45, η Συνθήκη της Λωζάνης αποδίδει δικαιώματα στις "*εις τας εν τω εδάφει* [της Ελλάδος] *ευρισκομένας μουσουλμανικές μειονότητας* ", χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις και προσδιορισμούς όσον αφορά δύο παραμέτρους: α) την κατά τόπο εφαρμογή της και β) τα επί μέρους εθνικά, εθνοτικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά των ήδη προσδιορισμένων από το θρησκευτικό κριτήριο υποκειμένων προστασίας.

Η παράλειψη κάθε αναφοράς στην πρώτη περίπτωση από τη Συνθήκη οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι διατάξεις της ισχύουν για όλη την επικράτεια της χώρας, αρκεί να διαπιστωθεί η ύπαρξη μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών. Μια πιο ενισχυμένη μορφή της αρχής της εδαφικότητας ισχύει κατά την εφαρμογή των ειδικών εκπαιδευτικών δικαιωμάτων[775]. Όσο για το μη αναλυτικό προσδιορισμό των υποκειμένων προστασίας, θα πρέπει να ερμηνεύσουμε τον όρο "μουσουλμάνος" στο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο της εποχής σύνταξης της Συνθήκης, αλλά και της Σύμβασης ανταλλαγής

[774] *Supra,* υποσ. 702. Βλ. επίσης *Μ. Τελαλιάν*, *supra,* υποσ. 325, σσ. 37-40, αντίθετα βλ. *A. Frydas*, Validité des traités minoritaires conclus après la première guerre mondiale, RHDI, 1953, σσ. 61-63. Επίσης *infra,* υποσ. 806.

[775] Άρθρο 41, *infra*, υποσ. 788 και 789.

πληθυσμών της Λωζάνης. Η επιλογή του κριτηρίου της θρησκείας κατά τις εργασίες της Συνδιάσκεψης της Λωζάνης και η εξομοίωση της εθνικής συνείδησης με την θρησκευτική πίστη θεμελιώνεται στις πολιτικές βλέψεις των δύο κρατών[776], καθώς και στην δυσκολία διαχωρισμού μεταξύ της θρησκευτικής πίστης και της πρώιμης, την εποχή εκείνη, τουρκικής συνείδησης[777]. Η εξαίρεση των κατοίκων της Δυτικής Θράκης από την "ανταλλαγή ελληνο-τουρκικών πληθυσμών"[778] δεν οδηγεί σε άμεσο συμπέρασμα σχετικά με την εθνική και εθνοτική ταυτότητά τους. Η ρητή, άτυπη, όμως εξαίρεση των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Τσαμουριάς εξαιτίας της έκδηλα μη τουρκικής εθνικής συνείδησης θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ήδη από την εποχή εκείνη η μειονότητα της Θράκης θεωρούνταν εθνική, όμως προτιμήθηκε να αντιμετωπιστεί και να προστατευτεί νομικά ο θρησκευτικός της χαρακτήρας και επιπλέον η γλωσσική της ιδιαιτερότητα. Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι εσωτερικές κοινωνικές σχέσεις της μειονότητας είχαν δομηθεί στη βάση μιας προκεμαλικής κοινωνίας, όπου ο ισλαμισμός αποτελούσε το κυρίαρχο σημείο αναφοράς. Η πολιτική συγκυρία των σχέσεων Ελλάδας και Τουρκίας, καθώς και η "εξαγωγή" του διαμορφωμένου πλέον εθνικού πρότυπου από την τελευταία προς την μειονότητα της Θράκης θα έχει ως αποτέλεσμα την περιστασιακή μετονομασία της από το ελληνικό κράτος σε "τουρκική" και την εκ νέου σε "μουσουλμανική"[779]. Ο χαρακτηρισμός της μειονότητας της Δυτικής Θράκης[780] ως "τουρκικής", ύστερα από σχετικές πιέσεις της Τουρκίας

---

776 Η Τουρκία αποσκοπούσε στην ομαδοποίηση και την εκ των προτέρων τουρκοποίηση κάθε μουσουλμανικού πληθυσμού, προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι στο εσωτερικό της δεν υπάρχουν φυλετικές μειονότητες. Η Ελλάδα, αν και αρχικά είχε αντιδράσει στις τουρκικές θέσεις, τελικά υποχώρησε και αποδέχθηκε το κριτήριο του θρησκεύματος για την ανταλλαξιμότητα των πληθυσμών και τη θεμελίωση του νομικού καθεστώτος προστασίας. Βλ. *Conférence de Lausanne*, Actes, Procès Verbal No 6, 1922, σ. 445.

777 Αναλυτικά, *supra*, σ. 272. Επίσης βλ. *S. Ladas*, *S. Seferiades*, *supra*, υποσ. 679 και 602 αντίστοιχα.

778 Έτσι τιτλοφορείται η Σύμβαση της Λωζάνης.

779 Για την τουρκική άποψη, βλ. *B. Oran*, *supra*, σσ. 135-155.

780 Χαρακτηριστικές είναι δύο από τις διαταγές του Γενικού Διοικητή Θράκης *Γ. Φεσσόπουλου* προς τους υφιστάμενούς του: 1. "*Κατόπιν διαταγής του Προέδρου της Κυβερνήσεως, παρακαλούμεν όπως εφ' εξής εις πάσην περίπτωσιν γίνεται χρήσις του όρου 'Τούρκος-Τουρκικός' αντί του τοιούτου 'Μουσουλμάνου-Μουσουλμανικός'.*

*Επί τοιούτοις δέον να μεριμνήσητε διά την αντικατάστασιν των εν τη περιφερεία υμών υφισταμένων διαφόρων επιγραφών, όπως 'Μουσουλμανικόν Σχολείον, Μουσουλμανική Κοινότης κλπ.' δια της τοιαύτης 'Τουρκικόν' * " (Διαταγή της 28.1.1954. Αρ. Πρωτ. Α 1043).

2. "*Παρά τας αυστηράς διαταγάς της Κυβερνήσεως, κοινοποιηθείσας και υφ' υμών διά των υπ' αριθ. Ε.Π. 728/22.4.54 και Α 24869/22.1.54, περί της αντικαταστάσεως και χρησιμοποιήσεως του λοιπού των όρων 'Μουσουλμάνος-Μουσουλμανικός' διά των τοιούτων 'Τούρκος-Τουρκικός', εις το χωρίον Άρατος επί της δημοσίας οδού Κομοτηνής-Αλεξανδρουπόλεως, υφίσταται επιγραφή εμφανεστάτη αναγράφουσα 'Μουσουμανικόν Σχολείον'.*

καθιερώθηκε από την κυβέρνηση Παπάγου στο πλαίσιο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης κατά τη διαδικασία της παράλληλης ένταξης των δύο χωρών στο ΝΑΤΟ. Η πρακτική αυτή ατόνισε μέχρι το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, οπότε και επιβλήθηκε ξανά ο όρος "μουσουλμανική μειονότητα".

Σε κάθε περίπτωση, η εμμονή στη μίας ή την άλλη ονομασία κρίνεται λανθασμένη για δύο λόγους. Πρώτον, διότι προκαλεί σύγχιση για το χαρακτήρα των αποδεκτών των δικαιωμάτων που προβλέπει η Συνθήκη. Θεωρώντας ότι η αναγνώριση μιας εθνικής μειονότητας εξασφαλίζει τα ευρύτερα δικαιώματα που σχετίζονται με την προστασία της εθνικής ταυτότητας -εξάλλου στο πλαίσιο αυτό ρυθμίζεται η προστασία κάθε θρησκευτικής και γλωσσικής ιδιαιτερότητας- τίθεται το ζήτημα φερεγγυότητας μιας αναγνώρισης, η οποία μεταλλάσσεται διαφοροποιώντας την αντιμετώπιση της μειονοτικής ομάδας σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Δεύτερον, και σύμφωνα με τα προηγούμενα, διότι η ονομασία του συνόλου του μειονοτικού πληθυσμού σε μουσουλμανική ή τουρκική μειονότητα, δεν ανταποκρίνεται στα κοινωνικά και πληθυσμιακά δεδομένα. Η μουσουλμανική μειονότητα, επαναλαμβάνουμε τονίζοντας τη διαφοροποίηση, αποτελείται από τρεις επί μέρους μειονοτικές ομάδες διαφορετικού χαρακτήρα: α) την τουρκική εθνική μειονότητα, πλειοψηφούσα ομάδα, β) τους Πομάκους, εθνοτική και γλωσσική διακριτή ομάδα -στο μέτρο που δεν έχει προσεταιριστεί την τουρκική εθνική συνείδηση, οπότε και θεωρούμε ότι αποτελεί τμήμα της τουρκικής μειονότητας με ιδιαίτερα σλαβικά γλωσσικά γνωρίσματα και γ) τους Τσιγγάνους, επίσης εθνογλωσσική ομάδα, σε σημαντικό ποσοστό γλωσσικά εκτουρκισμένη.

Τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί στροφή του πολιτικού κόσμου, αλλά και του κράτους, στην αντιμετώπιση της ονομασίας και της ερμηνείας του όρου "μουσουλμανικές μειονότητες" στο πλαίσιο του άρθου 45 της Συνθήκης της Λωζάνης. Σύμφωνα με ορισμένες αγορεύσεις βουλευτών, δηλώσεις του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στην Κομοτηνή το Μάιο του 1991 ή εκθέσεις της ελληνικής κυβέρησης[781], αναγνωρίζεται ότι η

Ν' αντικατασταθεί αμέσως, τόσον αύτη όσον και πάσα άλλη τυχόν υπάρχουσα εις την περιοχή του Νομού Ροδόπης.

Οι κκ. Νομάρχαι, προς ους η παρούσα κοινοποιείται, να μεριμνήσουν δια την αντικατάστασιν των τυχόν υπαρχουσών τοιούτων επιγραφών εις άπασαν την περιοχήν των ". (Διαταγή της 5.1.1955, Αρ. Πρωτ. Α 202).

[781] Για παράδειγμα κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου "Περί συμπληρώσεως των διατάξεων του άρθρου 12 του Νόμου 2475/1920 'Περί μεταναστεύσεως και αποδημίας'" οι βουλευτές *Σ. Παπαθεμελής* και *Β. Τσουδερού* αναφέρθηκαν στην εθνική σύνθεση της μουσουλμανικής μειονότητας: "*έχουμε καθήκον να συνεχίσουμε προστατεύοντες τους μουσουλμάνους πομακικής και τουρκικής καταγωγής...*" και "*...την ίδια προστασία* [...] *όπως δίδομεν...στους Έλληνας Μωαμεθανούς, Πομάκους και Τούρκους...*", Πρακτικά συνεδριάσεων τμήματος διακοπής εργασιών της Βουλής Θέρους 1976, τόμος Β', Συνεδριάσεις ΚΕ'-ΝΒ' (10 Αυγούστου 1976-1

μουσουλμανική μειονότητα απαρτίζεται από τρεις επί μέρους ομάδες, χωρίς και πάλι να προσεγγίζεται συνολικά το ζήτημα της ταυτότητας των σύνοικων μειονοτικών ομάδων της Δυτικής Θράκης[782].

Καταλήγοντας, θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι κατά γράμμα η Συνθήκη αποδίδει τα δικαιώματα που προβλέπει σε έλληνες πολίτες μουσουλμάνους ανεξάρτητα από την εθνική ή εθνοτική τους ταυτότητα. Επίσης ότι ερμηνεύοντας τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες στις οποίες συντάχθηκε το κείμενο μπορούμε να αντιληφθούμε ότι, δίπλα στον όρο "μουσουλμανικές μειονότητες", υπονοείται ο κοινός εθνικός τους χαρακτήρας. Ωστόσο, η πρακτική εφαρμογή των δικαιωμάτων που προβλέπονται και που σχετίζονται με τον προσδιορισμό της νομικής φύσης της μειονότητας της Δυτικής Θράκης, επιβάλλει μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση του ζητήματος, η οποία να ανταποκρίνεται στα πραγματικά πληθυσμιακά, κοινωνικά, εθνοτικά και γλωσσικά δεδομένα και στη δυναμική των σχέσεων και διαφοροποιήσεων στην εσωτερική τάξη της μουσουλμανικής μειονότητας.

III. Οι επί μέρους διατάξεις

Η Συνθήκη της Λωζάνης στο μέτρο που αφορά στην Ελλάδα, θα πρέπει να θεωρηθεί εξιδεικευμένο κείμενο ειδικής εφαρμογής της Συνθήκης των Σεβρών, τουλάχιστον κατά το χρονικό διάστημα της παράλληλης ισχύος των δύο κειμένων σε διεθνές επίπεδο. Από την ανενέργεια της δεύτερης και στο εξής, η Συνθήκη της Λωζάνης αποτελεί το μόνο συμβατικό κείμενο από το οποίο δεσμεύεται η Ελλάδα και που αναφέρεται και ρυθμίζει ζητήματα προστασίας των δικαιωμάτων προσώπων που ανήκουν σε προσδιορισμένη μειονοτική ομάδα. Παράλληλα, αποτελεί εξειδίκευση των ευρύτερων συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, τα οποία αποδίδονται σε κάθε έλληνα πολίτη[783].

Το Τμήμα Ε' της Συνθήκης επιγράφεται "*Προστασία των μειονοτήτων*", του οποίου 7 από τα 9 άρθρα απαριθμούν συγκεκριμένα δικαιώματα συνδεδεμένα με τη μειονοτική φύση των αποδεκτών τους. Το κείμενο αναφέρεται στις μη μουσουλμανικές μειονότητες της Τουρκίας, αλλά και στις μουσουλμανικές μειονότητες της Ελλάδας σύμφωνα με την παραπομπή του

Οκτωβρίου 1976), Αθήνα 1976, σσ. 1378 και 13844 αντίστοιχα, όπως παραπέμπει ο *Σ. Μηναΐδης*, *supra*, υποσ. 133, στην υποσ. 161.

[782] Αντίθετα, ορισμένες δικαστικές αποφάσεις αρνούνται επίμονα την ύπαρξη συγκεκριμένων μειονοτικών ομάδων και τον αυτοπροσδιορισμό των μελών τους, *infra*.

[783] Για τη συνταγματική ρύθμιση, *infra*, στην ανάλυση κατά δικαίωμα.

άρθρου 45[784]. Εκτός από τα δικαιώματα σχετικά με την έκφραση της θρησκευτικής ελευθερίας[785], η Συνθήκη ρυθμίζει ζητήματα προστασίας της γλωσσικής ετερότητας της μειονότητας. Οι διατάξεις που θίγουν άμεσα ή έμμεσα γλωσσικά δικαιώματα μπορούν να καταγραφούν ως εξής:

i. Ρήτρα μη διάκρισης. Διατυπώνεται από το άρθρο 38 παρ. 1, στην οποία η γλώσσα αποτελεί επί μέρους δικαιολογητικό λόγο απαγόρευσης άσκησης διακρίσεων σε σχέση με την από το κράτος παροχή προστασίας της ζωής και της ελευθερίας[786].

ii. Δικαιώματα σχετικά με την ελευθερία χρήσης κάθε γλώσσας:

1. Δικαίωμα χρήσης κάθε γλώσσας ιδιωτικά και στις εμπορικές συναλλαγές. Η χρήση της μητρικής ή μειονοτικής γλώσσας προβλέπεται επίσης κατά την τέλεση θρησκευτικών τελετών, από τον τύπο, καθώς και από τους συμμετέχοντες σε δημόσιες συναθροίσεις[787].

2. Δικαίωμα στη χρήση της μητρικής γλώσσας, εκτός από την ελληνική, ενώπιον των δικαστηρίων. Το περιεχόμενο του δικαιώματος περιορίζεται ρητά στην προφορική άσκησή του[788].

iii. Εκπαιδευτικά δικαιώματα:

---

784 Άρθρο 45: "*Τα αναγνωρισθέντα δια των διατάξεων του παρόντος τμήματος δικαιώματα εις τα εν Τουρκία μη μουσουλμανικάς μειονότητας, αναγνωρίζονται επίσης υπό της Ελλάδας εις τας εν τω εδάφει αυτής ευρισκομένας μουσουλμανικάς μειονότητας* ". Αν και το πρωτότυπο γαλλικό και αγγλικό κείμενο μιλούν για μία μουσουλμανική μειονότητα, "*minorité musulmane*", "*Moslem minority*", ενώ για τις μειονότητες στην Τουρκία πάντα αναφέρονται στον πληθυντικό, "*minorités non-musulmanes*" και "*non-Moslem minorities*" (βλ. *Société des Nations*, Recueil des Traités, vol. XXVIII, 1924, σ. 30 επ.), ο όρος αποδίδεται στα ελληνικά στον πληθυντικό, πιθανόν αναφερόμενος στις επί μέρους μειονοτικές ομάδες, οι οποίες ήδη συνιστούσαν την ευρύτερη μουσουλμανική μειονότητα. Στη συνέχεια, χάριν συντομίας, όπου παραθέτουμε τις διατυπώσεις του ελληνικού κειμένου, θα αντικαθιστούμε τους όρους "μη μουσουλμανικές μειονότητες", "Τούρκος" και "τουρκική" με τους αντίστοιχους "μουσουλμανικές μειονότητες", "Έλληνας" και "ελληνική".

785 Για πρόσφατα στοιχεία και ανάλυση του θέματος βλ. *Σ. Μηναΐδης*, *supra*, σ. 188 επ.

786 Άρθρο 38 παρ. 1: "*Η* [ελληνική] *Κυβέρνησις αναλαμβάνει την υποχρέωσιν να παρέχει εις πάντας τους κατοίκους της* [Ελλάδας] *πλήρη και απόλυτον προστασίαν της ζωής και της ελευθερίας αυτών, αδιακρίτως γεννήσεως, εθνικότητος, γλώσσης, φυλής και θρησκείας* ".

787 Άρθρο 39 παρ. 4: "*Ουδείς περιορισμός θέλει επιβληθεί κατά της ελευθέρας χρήσεως παρά παντός* [έλληνα] *υπηκόου οιασδήποτε γλώσσης, είτε εν ταις ιδιωτικαίς σχέσεσιν, είτε ως προς την θρησκείαν, τον τύπον και πάσης φύσης δημοσιεύματα, είτε εν ταις δημοσίαις συναθροίσεσιν* ".

788 Άρθρο 39 παρ. 5: "*Παρά την ύπαρξιν της επισήμου γλώσσης, θα παρέχονται αι προσήκουσαι ευκολίαι εις τους έλληνες υπηκόους, τους λαλούντες γλώσσαν άλλην ή την* [ελληνική]*, δια την προφορικήν χρήσιν της γλώσσης αυτών ενώπιον των δικαστηρίων* ".

1. Στο πλαίσιο της δημόσιας εκπαίδευσης, το άρθρο 41 παρ. 1[789] προβλέπει ότι το κράτος αναλαμβάνει την υποχρέωση παροχής εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα των μουσουλμάνων στα δημοτικά σχολεία. Προβλέπεται επίσης ρητά, κατά το πρότυπο των συνθηκών προστασίας των μειονοτήτων που συνομολογήθηκαν κατά τον μεσοπόλεμο, η δυνατότητα υποχρεωτικής διδασκαλίας και της επίσημης γλώσσας. Η άσκηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση στη μητρική γλώσσα, συνδέεται με την αρχή της εδαφικότητας, προσδιορίζοντας την εφαρμογή του σε ορισμένες περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Συγκεκριμένα, το ελληνικό κράτος αναλαμβάνει την οργάνωση μειονοτικού εκπαιδευτικού συστήματος στις περιοχές όπου "*διαμένει σημαντική αναλογία υπηκόων* ". Επίσης προβλέπεται το δικαίωμα στον κατ' αναλογία καταμερισμό και συμμετοχή των δημόσιων ή δημοτικών δαπανών στη λειτουργία των μειονοτικών σχολείων[790].

2. Στο πλαίσιο της ιδιωτικής εκπαίδευσης, η Συνθήκη προβλέπει το δικαίωμα στην ίδρυση και διαχείριση σχολείων και άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από τα μέλη της μειονότητας ή από αντιπροσωπευτικά όργανά της. Το δικαίωμα της χρήσης της γλώσσας σε αυτά θεωρείται συναφές[791].

Τέλος, για την κατανόηση της θέσης των διατάξεων αυτών και των δικαιωμάτων που εισάγουν στην ελληνική έννομη τάξη, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε την ανάδειξη από τη Σύμβαση σε "θεμελιώδεις νόμους"[792], κανόνες δικαίου δηλαδή, οι οποίοι για να μεταβληθούν ή να καταργηθούν απαιτείται μεταγενέστερος κανόνας διεθνούς ή εσωτερικού δικαίου αυξημένης τυπικής ισχύος.

---

[789] Άρθρο 41 παρ. 1: "*Εν ταις πόλεσι και περιφερείαις, ένθα διαμένει σημαντική αναλογία* [μουσουλμάνων] *υπηκόων, η* [ελληνική] *Κυβέρνησις θα παρέχη ως προς την δημόσιαν εκπαίδευσιν, τας προσήκουσας ευκολίας προς εξασφάλισιν της εν τοις δημοτικοίς σχολείοις παροχής εν τη ιδία αυτών γλώσση, της διδασκαλίας εις τα τέκνα των εν λόγω* [ελλήνων] *υπηκόων. Η διάταξις αυτή δεν κωλύει την* [ελληνική] *Κυβέρνησιν να καταστήση υποχρεωτικήν την διδασκαλίαν της* [ελληνικής] *γλώσσης εν τοις ειρημένοις σχολείοις* ".

[790] Άρθρο 41 παρ. 2: " *Εν ταις πόλεσι και περιφερείαις ένθα υπάρχει σημαντική αναλογία* [ελλήνων] *υπηκόων ανήκοντα εις* [μουσουλμανικάς] *μειονότητας, θέλει εξασφαλισθή εις τας μειονότητας ταύτας δικαία συμμετοχή εις την διάθεσιν των χρηματικών ποσών, άτινα θα εχορηγούντο εκ του δημοσίου χρήματος υπό του προϋπολογισμού του Κράτους ή των δημοτικών ή και λοιπών προϋπολογισμών επί εκπαιδευτικώ, θρησκευτικώ ή φιλανθρωπικώ σκοπώ* ".

[791] Αρθρο 40 εδ. β': "[...]. *Θα έχωσιν ιδίως ίσον δικαίωμα να συνιστώσι, διευθύνωσι και εποπτεύωσιν, ιδίαις δαπάναις, παντός είδους, φιλανθρωπικά, θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα, σχολεία και λοιπά εκπαιδευτήρια, μετά του δικαιώματος να ποιώνται ελευθέρως εν αυτοίς χρήσιν της γλώσσης των...*".

[792] Άρθρο 37: "*Η* [Ελλάδα] *αναλαμβάνει την υποχρέωσιν όπως αι εν τοις άρθροις 38-44 περιεχόμεναι διατάξεις αναγνωρισθώσιν ως θεμελιώδεις νόμοι, όπως ουδείς νόμος ή κανονισμός, ή επίσημός τις πράξις διατελώσιν εν αντιφάσει ή εν αντιθέσει προς τας διατάξεις ταύτας και όπως ουδείς νόμος ή κανονισμός ή επίσημός τις πράξις κατισχύσωσιν αυτών* ".

Γ. Η Συνθήκη των Σεβρών[793]

Όπως ήδη αναφέραμε, με τη Συνθήκη των Σεβρών του 1920, η Ελλάδα ανέλαβε διεθνείς υποχρεώσεις προστασίας των μειονοτήτων της από το 1924. Αφού περιγράψουμε συνοπτικά το περιεχόμενο των διατάξεών της, θα ελέγξουμε στη συνέχεια τη νομική τους ισχύ στο διεθνές και εσωτερικό επίπεδο.

Καταρχήν, με τη θέσπιση της ρήτρας της μη διάκρισης[794], τίθεται το γενικό πλαίσιο προστασίας των εθνοτικών, θρησκευτικών και γλωσσικών χαρακτηριστικών όλων των κατοίκων της χώρας, ελλήνων πολιτών και μη, ενώ παράλληλα διατυπώνεται η αρχή της ισότητας για τα μέλη κάθε εθν(οτ)ικής, θρησκευτικής ή γλωσσικής μειονότητας[795]. Ειδικότερα, το κείμενο αναφέρεται στις θρησκευτικές ελευθερίες των μουσουλμάνων[796], των Βλάχων και των Εβραίων[797], καθώς και σε ορισμένα γλωσσικά δικαιώματα, τα οποία αποδίδονται σε όλες τις μειονοτικές ομάδες. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο δικαίωμα στην ελεύθερη χρήση κάθε γλώσσας, ιδιωτικά ή δημόσια, στις εμπορικές σχέσεις, μέσω του τύπου ή σε δημόσιες συγκεντρώσεις[798]. Η εκτελεστική εξουσία δεσμεύεται επίσης για την παροχή διευκολύνσεων όσον αφορά στη χρήση άλλων γλωσσών, εκτός από τα ελληνικά, ενώπιον των δικαστικών αρχών[799].

Σχετικά με το δικαίωμα στην εκπαίδευση, στις περιοχές που προσαρτήθηκαν ύστερα από το 1913[800] και στις οποίες διαμένει σημαντικό ποσοστό πληθυσμού με μητρική γλώσσα διαφορετική από την ελληνική, το κράτος αναλαμβάνει την ίδρυση δημοτικών σχολείων, στα οποία η εκπαίδευση θα παρέχεται στη γλώσσα αυτή[801]. Προβλέπονται επίσης τα δικαίωματα στην

---

793 *Supra*, υποσ. 686.

794 Άρθρα 2 παρ. 1 και 7 παρ. 1.

795 Άρθρο 8 εδ. α:."*Οι υπήκοοι έλληνες, οίτινες ανήκουσιν εις εθνικάς, θρησκευτικά ή γλωσσικάς μειονότητας, θα απολαύουσιν νομικώς και πραγματικώς της αυτής προστασίας και των αυτών εγγυήσεων, ων απολαύουσιν οι άλλοι υπήκοοι έλληνες.*"

796 Άρθρο 14.

797 Άρθρο 10.

798 Άρθρο 7 παρ. 4: "*Ουδείς περιορισμός θέλει τεθή εναντίον της ελευθέρας χρήσεως παρά παντός Έλληνος υπηκόου οιασδήποτε γλώσσης, είτε εν ταις ιδιωτικαίς σχέσεσιν ή τω εμπορίω, είτε προς την θρησκείαν, τον τύπον ή τα πάσης φύσεως δημοσιεύματα, είτε εν ταις δημοσίαις συναθροίσεσιν* ".

799 Άρθρο 7 παρ. 5 : "*Παρά την καθιέρωσιν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως επισήμου γλώσσης, εις τους Έλληνας υπηκόους τους ομιλούντας άλλην γλώσσαν ή την ελληνικήν θα παρασχεθώσιν αι προσήκουσαι ευκολίαι προς χρησιμοποίησην της γλώσσης των ενώπιον των δικαστηρίων, είτε προφορικώς, είτε εγγράφως* ".

800 Άρθρο 9 παρ. 2.

801 Άρθρο 9 εδ. α': "*Προκειμένου περί της δημοσίας εκπαιδεύσεως, η Ελληνική Κυβέρνησις θα παραχωρήση εν ταις πόλεσι και ταις περιφερείαις, ένθα υπάρχει σημαντική αναλογία υπηκόων Ελλήνων ομιλούντων άλλην γλώσσαν ή την ελληνικήν, τας προσήκουσας ευκολίας όπως εν τοις*

ίδρυση ιδιωτικών σχολείων και στην κρατική ή κοινοτική επιχορήγησή τους[802], όπως και στη χρήση της μητρικής γλώσσας των μαθητών[803].

Με το μνημόνιο του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ του Μαρτίου 1951 που προαναφέραμε[804], διαπιστώθηκε, κατά την άποψη των συντακτών του, η λήξη ισχύος της Συνθήκης των Σεβρών κατά τη θεωρία της ρήτρας *rebus sic stantibus* στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών ανακατατάξεων στη νοτιοανατολική Ευρώπη[805]. Ποια είναι όμως η νομική σημασία αυτής της έκθεσης και πόσο επηρεάζει τη νομική σημασία της συνθήκης; Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η μη επίκληση των διατάξεων του κειμένου από τα συμβαλλόμενα μέρη που δεν φέρουν το βάρος εκτέλεσης (Μ. Βρετανία, Ιταλία, Γαλλία και Ιαπωνία), καθώς και η μακρόχρονη μη εφαρμογή της Συνθήκης από την Ελλάδα, στηρίζονται σε σιωπηρή συμφωνία αποδοχής του περιεχομένου του μνημονίου μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, με αποτέλεσμα τη μη εφαρμογή της Συνθήκης. Η δημιουργία διεθνούς εθίμου αντίθετου προς τις συμβατικές υποχρεώσεις και ικανού να επιφέρει λήξη της Συνθήκης, θα πρέπει να θεμελιώνεται στη μακρόχρονη μη εφαρμογή της Συνθήκης και στην έκφραση αντίστοιχης *opinio juris* από τα συμβαλλόμενα μέρη[806]. Αν

σχολείοις της κατωτέρας εκπαιδεύσεως η διδασκαλία γίνηται εν τη γλώσση των τέκνων των Ελλήνων τούτων υπηκόων ".

802 Άρθρο 9 παρ. β': "[Τα μέλη των μειονοτήτων] *Θα έχωσιν ιδίως ίσον δικαίωμα να συνιστώσι, διευθύνωσι και ελέγχωσιν ιδίαις δαπάναις, φιλανθρωπικά θρησκευτικά κοινωφελή ιδρύματα, σχολεία και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, μετά του δικαιώματος να ποιώνται ελευθέρως χρήσιν της ιδίας αυτών γλώσσης και να τελώσιν ελευθέρως τα της θρησκείας των εν αυτοίς* ".

803 Άρθρο 8 εδ. β'.

804 *Supra*, υποσ. 22, σ. 76 επ., επίσης *G. Zotiades*, Human Rights and Balkan Minority Treaties, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίς ΣΝΟΕ, τ. ΙΒ', γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 332.

805 Συγκεκριμένα, εκτός από την εξαφάνιση της ΚτΕ, εγγυήτριας της Συνθήκης, και της δημιουργίας νέου καθεστώτος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο πλαίσιο του ΟΗΕ, η έκθεση επικαλείται και το γεγονός της λήξης των συνθηκών προστασίας των μειονοτήτων που ίσχυαν στις βόρειες γειτονικές χώρες της Ελλάδας, χώρες οι οποίες ηττήθηκαν στον πόλεμο. Σύμφωνα με το σκεπτικό της έκθεσης, η Ελλάδα, νικήτρια χώρα, δεν ήταν δυνατόν να παραμένει δεσμευμένη από αντίστοιχες διατάξεις προστασίας των μειονοτήτων (Βλ. *Nation Unies, supra*, add. 1, σ. 3). Το συγκεκριμένο επιχείρημα, πολιτικού περισσότερο χαρακτήρα, είναι οπωσδήποτε αμφίβολης νομικής βασιμότητας: σύμφωνα με το ΔΔΔ "*η αλλαγή των συνθηκών που πρέπει να θεωρείται θεμελιώδης ή ζωτικής σημασίας* [σύμφωνα με το άρθρο 62 της Σύμβασης της Βιέννης σχετικά με το δίκαιο των συνθηκών], *είναι εκείνη που θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξη ή την ανάπτυξη κάποιου από τα μέρη* ", *CIJ*, "Pêcheries islandaises", Recueil 1973, σ. 19. Καθώς ούτε η θέση αυτή του ΔΔΔ επαληθεύεται, ούτε οι επί μέρους προϋποθέσεις του άρθρου 62 της Σύμβασης της Βιέννης πληρούνται, δύσκολα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ισχύει η ρήτρα *rebus sic stantibus* στην περίπτωση της Συνθήκης των Σεβρών και να διαπιστώσουμε έτσι την κατάργησή της.

806 Η αχρησία ως τρόπος λήξης των συνθηκών δεν προβλέπεται ρητά από τη Συνθήκη της Βιέννης. Σύμφωνα με μία άποψη, η μη εφαρμογή μπορεί θεμελιώνεται σε νέα σιωπηρή συμφωνία μεταξύ των μερών που να καταργεί την υπό εξέταση συνθήκη ή να δημιουργεί νέο κανόνα εθιμικού δικαίου. Βλ. *F. Capotorti*, L'extinction et la suspention des traités, RCADI, 1971 vol. III, t.

θεωρήσουμε ότι η βούληση, όχι μόνο του ελληνικού κράτους, αλλά και των άλλων συμβαλλομένων μερών, όπως και της διεθνούς κοινότητας, για την αποδέσμευση του πρώτου από την ενλόγω συνθήκη είναι δεδομένη, η εφαρμογή των διατάξεών της από τα ελληνικά δικαστήρια θέτει υπό αμφισβήτηση τη βασιμότητα του συλλογισμού. Το γεγονός ότι η τα ελληνικά δικαστήρια επικαλούνται σε ορισμένες περιπτώσεις διατάξεις του κυρωτικού νόμου της Συνθήκης (βλ. αποφάσεις αριθ. 555/1953 του Συμβουλίου της Επικρατείας[807], 137/1961 του Ειρηνοδίκη Πιερίας, 248/1964 του Πρωτοδικείου Κατερίνης, και 530/1965 του Εφετείου Θεσσαλονίκης[808]) επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι διατάξεις της Συνθήκης εφαρμόζονται στην ελληνική έννομη τάξη και ότι τουλάχιστον ο κυρωτικός νόμος της Συνθήκης παρέμενε σε ισχύ, πόσο μάλλον, καθώς δεν είχε ποτέ καταργηθεί από μεταγενέστερο νόμο. Να σημειώσουμε ότι εξετάζουμε πάντα τη σχέση συνθήκης-κυρωτικού νόμου στο πριν από το 1975 συνταγματικό πλαίσιο, στο οποίο το καθιερωμένο δυιστικό σύστημα επέτρεπε την εφαρμογή του κυρωτικού νόμου στην ελληνική έννομη τάξη, ανεξάρτητα από την τύχη της συνθήκης στο διεθνές επίπεδο.

Η εφαρμογή του κυρωτικού νόμου από τον έλληνα δικαστή μπορεί να αποτελέσει καταρχήν ένδειξη της ανυπαρξίας καθιερωμένης πρακτικής της μη εφαρμογής της Συνθήκης, βάσει της οποίας αποκλείεται η υπόθεση σχετικά με την δημιουργία διεθνούς εθίμου καταργητικού της σύμβασης. Αντίθετα, η μη επίκληση διατάξεων της Συνθήκης, ως διεθνές δεσμευτικό κείμενο για την Ελλάδα, από την ίδια, τα άλλα συμβαλλόμενα μέρη ή τρίτους, είναι ενδεικτική της ανενέργειας των κανόνων δικαίου που διατυπώνουν οι συνθήκες αυτές. Εξάλλου πάγια είναι η θέση όλων των συγγραφέων, που ασχολήθηκαν με το ζήτημα, ότι το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων του μεσοπολέμου είναι κενό γράμμα, για διαφορετικούς λόγους σε κάθε περίπτωση, και δεδομένη η βούληση των κρατών να μη το εφαρμόζουν στο εξής.

Καθώς η ύπαρξη, σύμφωνα και με το ΔΔΔ, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που είναι ανενεργή, δεν πρέπει να συνδέεται απαραίτητα με την

134, σσ. 498-500 και 516-520, *O. Lissitzyn*, Treaties and the Changed of Circumstances, AJIL 1967, vol. 61, No 4, σ. 920 επ., *A Vamvoukos,* Termination of Treaties in International Law, The Doctrines of *Rebus Sic Stantibus* and Desuetude, Clarendon Press, Oxford 1985, σ. 152 επ. και *N. Feinberg, supra*, υποσ. 22.

807 Βλ. σχετικά *Αρμενόπουλος*, 1955, σ. 640 και *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών*, τ. 1953, σ. 538.

808 Για το κείμενο των αποφάσεων, καθώς και εκτενή σχόλια σχετικά με τη θέση του κυρωτικού νόμου στην ελληνική έννομη τάξη, αλλά και την ισχύ της ίδιας της Συνθήκης ως διεθνές δεσμευτικό κείμενο, βλ. *Κ. Βαβούσκου*, Περί της νομικής προσωπικότητας των εν Ελλάδι εκκλησίας των Διαμαρτυρομένων, Επιστημονική Επετηρίδα, Τιμητικός τόμος υπέρ Η. Γ. Κυριακοπούλου, Τ. ΙΓ'-Δ', ΑΠΘ, ΣΝΟΕ, Θεσσαλονίκη, 1966-1969, σσ. 482-490 και ιδιαίτερα σ. 470. Επίσης *Αλ. Σβώλου-Γ. Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Τόμος Α', Αθήνα 1954, παρ. 49, σ. 81.

κατάργησή τους[809], μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι κανόνες δικαίου που διατυπώνει η Συνθήκη των Σεβρών επιβίωσαν μέσα από τον κυρωτικό της νόμο στο συνταγματικό δυιστικό περιβάλλον μέχρι το 1975, ανεξάρτητα από την ενέργεια της Συνθήκης ως διεθνές συμβατικό κείμενο, μπορούμε να καταλήξουμε στο ακόλουθο συμπέρασμα. Η παραδοχή της τυπικής ισχύος της Συνθήκης των Σεβρών δεν μας εμποδίζει να υποστηρίξουμε την ανενέργεια των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτήν στο διεθνές περιβάλλον, ενώ αντίθετα, στο εθνικό επίπεδο ο κυρωτικός της νόμος, ο οποίος επιβίωσε στο προηγούμενο δυιστικό περιβάλλον, παραμένει σε ισχύ μέχρι σήμερα. Η απόφαση 360/1994 ΑΠ[810] έρχεται να θέσει το ζήτημα, στο νέο συνταγματικό καθεστώς από το 1975[811]: Η Συνθήκη "*εφόσον κυρώθηκε με νόμο, διατηρήθηκε ως εσωτερικό δίκαιο. Αλλά σε όση έκταση το περιεχόμενό της καλύπτεται από την πολύ ευρύτερη Σύμβαση της Ρώμης* [ΕΣΔΑ] *πρέπει να θεωρείται ότι καταργήθηκε από το μεταγενέστερο κείμενο αυτής, που αποβλέπει στον ίδιο σκοπό. Όμως οι διατάξεις της Συνθήκης που είναι ειδικές και δεν επαναλαμβάνονται στη Σύμβαση της Ρώμης, ούτε συγκρούονται με αυτήν πρέπει να θεωρούνται ότι εξακολουθούν να ισχύουν* ". Η διαπίστωση σχετικά με την κατάργησή της από τις σχετικές διατάξεις της ΕΣΔΑ είναι ατυχής, καθώς οι διατάξεις της τελευταίας σε καμία περιπτωση δεν είναι ειδικότερες από τη Συνθήκη των Σεβρών. Οι διατάξεις της που δεν τροποποιήθηκαν ή καταργήθηκαν ρητά[812] από οποιονδήποτε μεταγενέστερο διεθνές συμβατικό κείμενο παραμένουν τυπικά σε ισχύ[813], ανεξάρτητα από την μη εφαρμογή τους. Ο έλεγχος ισχύος των διατάξεων της Συνθήκης μπορεί να καταλήξει σε ορισμένες περιπτώσεις, σε ιδιαίτερα αμφιλεγόμενα αποτελέσματα, καθώς σε κάθε περίπτωση διαφορετικά κριτήρια και μέθοδοι θα πρέπει να δοκιμαστούν. Δεν θα αναλύσουμε τις επί μέρους διατάξεις της, παρά θα επιχειρήσουμε κάποιες συνολικές εκτιμήσεις και ορισμένες παρατηρήσεις σε εκείνες που αφορούν στα γλωσσικά δικαιώματα. Εξάλλου, λίγες είναι εκείνες που θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι έχουν αντικατασταθεί από άλλες μεταγενέστερες διεθνών δεσμευτικών κειμένων, καθώς μάλιστα, ειδικότερα διεθνή συμβατικά κείμενα ρυθμιστικά μειονοτικών ζητημάτων, εκτός από τη Συνθήκη της Λωζάνης, δεν έχουν συναφθεί από την Ελλάδα.

---

[809] *ICJ,* Barcelona Traction, 1967 Report, σ. 5.

[810] ΑΠ 360/1994 (Γ' Τμήμα), αδημοσίευτη.

[811] Σχετικά με το άρθρο 28 του Συντάγματος του 1975, βλ. *passim, E. Roucounas*, και *Κρ. Ιωάννου*, *supra*, υποσ. 760.

[812] Ήδη με το Πρωτόκολλο 16 της Συνθήκης της Λωζάνης έχουν ρητά καταργηθεί τα άρθρα 7 εδ. β' και 15 που διατύπωνε το αρχικό κείμενο της Συνθήκης των Σεβρών.

[813] Βλ. σχετικά άρθρα της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 σχετικά με το δίκαιο των συνθηκών.

Η εισαγωγή της Συνθήκης στην ελληνική έννομη τάξη στο καθεστώς που καθιέρωναν τα προηγούμενα Συντάγματα της προσέδιδε τυπική ισχύ απλού νόμου, οι διατάξεις του οποίου μπορούσαν να τροποποιηθούν από μεταγενέστερο νόμο[814], εκτός από τα άρθρα 2 εως 8, τα οποία ρητά, σύμφωνα με το άρθρο 1, αποκτούσαν αυξημένη τυπική ισχύ. Αν θεωρηθεί ότι η Συνθήκη είναι ανενεργός από τις αρχές της δεκαετίας του '50, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι η αυξημένη τυπική ισχύς των διατάξεων αυτών παύει να υπάρχει, καθώς η πηγή της, η βούληση δηλαδή του διεθνούς νομοθέτη, δεν υφίσταται πλέον.

Η εξέλιξη του συνταγματικού περιβάλλοντος από το 1975 και ύστερα δεν επηρεάζει την ύπαρξη του κυρωτικού νόμου της ανενεργούς συνθήκης, καθώς μάλιστα η υπόδειξη της ιεράρχησης των κανόνων δικαίου βασίζεται στο εκάστοτε ισχύον Σύνταγμα και μόνο. Η διάταξη του άρθρου 28 παρ. 1[815] στην περίπτωση αυτή συνεπώς, δεν τυγχάνει εφαρμογής.

Ποιος είναι όμως ο χαρακτήρας των δικαιωμάτων που προβλέπονται; Ορισμένες διατάξεις δεν αποτελούν παρά γενικές κατευθυντήριες αρχές οι οποίες θα πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή με περαιτέρω διοικητικές πράξεις ή νομοθετήματα[816]. Άλλες, συνιστούν αρνητικού χαρακτήρα υποχρεώσεις, οι οποίες δεν επιφέρουν αγώγιμα δικαιώματα στους αποδέκτες τους[817].

Αναφορικά με τα γλωσσικά δικαιώματα που διατυπώνονται θα περιοριστούμε στα ακόλουθα σχόλια σχετικά με δύο συγκεκριμένες διατάξεις[818]. Σύμφωνα με τα άρθρα 9 εδ. α' και 7 παρ. 5 το κράτος υποχρεώνεται να παρέχει τις προσήκουσες ευκολίες για την καθιέρωση παιδείας στη μητρική-μειονοτική γλώσσα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση "*εν ταις πόλεσι και ταις περιφερείαις, ένθα υπάρχει σημαντική αναλογία υπηκόων Ελλήνων ομιλούντων* ***άλλην γλώσσαν ή την ελληνικήν*** ", καθώς και για την άσκηση του δικαιώματος στη μετάφραση και διερμηνεία στη μειονοτική γλώσσα κατά τη διάρκεια των δικαστικών διαδικασιών. Το δικαίωμα αποδίδεται και πάλι σε εκείνους που ομιλούν άλλη γλώσσα εκτός από τα ελληνικά. Στην πρώτη περίπτωση, το δικαίωμα βρίσκει σήμερα εφαρμογή μόνο κατά την έκταση που η Συνθήκη της Λωζάνης αφορά στους μουσουλμάνους. Στη δεύτερη, αντικαταστάθηκε εν μέρει από τις σχετικές διατάξεις της ΕΣΔΑ

814 Αναλυτικά βλ. *N. Valticos*, Monisme ou dualisme ?, RHDI, Nos 3-4, 1958, σ. 203 επ.
815 Βλ. *Κρ. Ιωάννου*, σσ. 57-60, 129-143, *supra*, υποσ. 760.
816 Βλ. για παράδειγμα τη γενική διατύπωση του άρθρου 8 εδ. α' της Συνθήκης των Σεβρών, *supra*, υποσ. 795.
817 Τα γλωσσικά δικαιώματα για παράδειγμα, καθώς και το ειδικό εκπαιδευτικό και θρησκευτικό καθεστώς που αποδίδεται στους Βλάχους της Πίνδου (άρθρο 12).
818 Για το κείμενο *supra*, υποσ. 694 και 695.

και των ελληνικών δικονομικών κωδίκων. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι δεν τίθεται ζήτημα ισχύος των διατάξεων αυτών καθώς πλέον δεν υπάρχει μεγάλος αριθμός ελλήνων πολίτων που να μην γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα, ώστε να μη μπορούν να επικοινωνήσουν με τις δικαστικές αρχές. Στην περίπτωση όμως του δικαιώματος στην εκπαίδευση, η εκτίμηση αυτή δεν θα ανταποκρινόταν στο σκοπό της διάταξης, ούτε στο περιεχόμενο του δικαιώματος που αποσκοπεί στην προστασία της μειονοτικής γλώσσας, η οποία ομιλείται ακόμη και από δίγλωσσους έλληνες πολίτες.

Τα ζητήματα που θίξαμε σχετικά με τη θέση των διατάξεων της Συνθήκης των Σεβρών παραμένουν αμφιλεγόμενα. Η ύπαρξη τέτοιων διατάξεων οι οποίες απορρέουν από ρευστές υποχρεώσεις και που υπόκεινται σε ερμηνευτικές παλινδρομήσεις, αφαλώς δεν αποτελούν το προσφορότερο νομικό καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων. Αν τελικά υπάρχει η πολιτική βούληση εκ μέρους της εκάστοτε κυβέρνησης να πραγματώσει τις διατάξεις του νόμου αυτού, δεν έχει παρά να τις εφαρμόσει αποτελεσματικά. Αν όχι, αρκεί η κατάργηση του κυρωτικού νόμου με νέο νόμο, ή και η παράλληλη τυπική καταγγελία της Συνθήκης.

2. Η προστασία της γλωσσικής ιδιαιτερότητας από τον Έλληνα νομοθέτη

Η πράξεις γλωσσικού σχεδιασμού και η ανάδειξη κάποιας γλώσσας ως επίσημης ή εθνικής από το κράτος κατά κανόνα περιθωριοποιούν τους πολίτες του που χρησιμοποιούν γλωσσικό κώδικα ξένο προς τον επίσημα αναγνωρισμένο και κατά συνέπεια αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην καθημερινή τους ιδιωτική ζωή ή στις επαφές τους με τις αρχές.

Στην Ελλάδα οι ισχύουσες ρυθμίσεις που σχετίζονται με την προστασία της έκφρασης στη μητρική-μειονοτική γλώσσα, ή με την εκμάθησή της, περιορίζονται στις διεθνείς διατάξεις που έχουμε ήδη αναφέρει, στο ασαφές πλαίσιο που προσδιορίζουν οι διατάξεις της Συνθήκης των Σεβρών, στο ειδικό εκπαιδευτικό καθεστώς που προβλέπει η Συνθήκη της Λωζάνης, καθώς και στις γενικές συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα συναφή ή έμμεσα σχετικά με τη γλωσσική ιδιαιτερότητα των μειονοτικών ομάδων.

Α. Τα δικαιώματα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη

Ακολουθώντας τη δομή του δεύτερου μέρους, θα εξετάσουμε πρώτα τις γενικές αρχές, οι οποίες αποτελούν προϋπόθεση της έννομης προστασίας κάθε ατόμου, ύστερα ορισμένα δικαιώματα μειονοτήτων που σχετίζονται με την ύπαρξη και την εκδήλωση κάθε ιδιαιτερότητας, τα καθαυτό γλωσσικά δικαιώματα, δηλαδή της χρήσης και της διδασκαλίας της μητρικής-μειονοτικής γλώσσας, και τέλος ορισμένα δικαιώματα που αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση των γλωσσικών δικαιωμάτων.

Ι. Οι γενικές αρχές

α. Δικαίωμα στη ζωή και στην ελευθερία

Προϋπόθεση απόλυτου χαρακτήρα για την ύπαρξη του ατόμου, τη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή και βέβαια την απόλαυση οποιουδήποτε δικαιώματος, αποτελούν τα δικαιώματα στη ζωή και στην ελευθερία, όπως θεμελιώνονται στο σεβασμό της προσωπικότητας και της αξίας του ανθρώπου από το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος[819].

β. Η αρχή της ισότητας και της μη διάκρισης

Η θεμελιωδέστερη αρχή, ακρογωνιαίος λίθος του συστήματος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των μειονοτήτων, η οποία κατοχυρώνει την ισότητα μεταξύ όλων των ανθρώπων που υπάγονται στη δικαιοδοσία του κράτους, ή των πολιτών του, όπως και η παρεπόμενη αρχή της μη διάκρισης, ισχύουν στην ελληνική ένομη τάξη σύμφωνα με συνταγματική πρόβλεψη, καθώς και με την εισαγωγή των σχετικών διατάξεων των διεθνών κειμένων που έχουν κυρωθεί.

Στην κλασική της μορφή, η αρχή καθιερώνεται από το άρθρο 4 του Συντάγματος σε δύο διαφορετικές εκδοχές. Στην πρώτη προσδιορίζεται η σχέση των πολιτών με το νόμο, ενώ στη δεύτερη αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ τους: "*Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου* " (παρ. 1) και "*Οι Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις* " (παρ. 2). Η

[819] Άρθρο 2 παρ. 1: "*Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας* ".

ειδικότερη αρχή της φυλετικής ισότητας καθώς και η υποχρέωση λήψης μέτρων από το κράτος ενάντια σε κάθε προσπάθεια παραβίασής της από άτομα ή οργανώσεις διατυπώνεται από τις σχετικές διεθνείς διατάξεις, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.

Η συνακόλουθη αρχή της μη διάκρισης, εκτός από το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, το άρθρο 2 παρ. 2 της ΔΣΚΦΔ, και το άρθρο 2 παρ. 2 του ΔΣΟΚΠ, καθιερώνεται από το άρθρο 5 παρ. 2 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο "*Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής τους, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που επιτρέπει το διεθνές δίκαιο.* [...] ".

Οι αναφορά στη "γλώσσα", αλλά και στη "φυλή", καλύπτουν οπωσδήποτε την περίπτωση συμμετοχής σε εθνική ή εθνοτική μειονότητα, που χρησιμοποιεί δική της γλώσσα. Ο όρος "εθνικότητα" δεν διευκρινίζει αν αναφέρεται στην εθνική συνείδηση ή στην ιθαγένεια. Σύμφωνα με την πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη για παροχή όσο γίνεται ευρύτερης προστασίας, η διάταξη θα πρέπει να ερμηνεύεται και με τις δύο σημασίες[820]. Ωστόσο, η λήψη θετικών μέτρων προστασίας της μειονοτικής ετερότητας από το κράτος δεν μπορεί να συναχθεί άμεσα από την διατύπωση της αρχής της μη διάκρισης[821], απλά περιορίζεται στη αποχή από τη λήψη διακριτικών μέτρων, τα οποία βασίζονται στη χρήση γλώσσας ή στη φυλετική καταγωγή και τα οποία θα παραβίαζαν με τον τρόπο αυτό την αρχή της ισότητας.

Η διάκριση μπορεί να διατυπώνεται από το νόμο ή να εκδηλώνεται μέσα από τη διοικητική πρακτική. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε *de jure* διάκριση[822] και συνεπώς θεραπεύεται μόνο με την κατάργηση ή την τροποποίηση της σχετικής διάταξης, ενώ στη δεύτερη, στην περίπτωση δηλαδή της *de facto* διάκρισης, απαιτείται η παύση της πρακτικής και η αποκατάσταση της ισονομίας.

ΙΙ.Τα γενικά δικαιώματα των μειονοτήτων

α. Το δικαίωμα στην ύπαρξη και στη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητας της μειονοτικής ομάδας

820 *Α. Μάνεσης*, Ατομικές ελευθερίες, τόμος α', εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 123.
821 *Supra*, σ. 165 επ.
822 Για παράδειγμα η αναφορά σε "*αλλογενείς* " έλληνες πολίτες και μάλιστα με δυσμενείες έννομες συνέπειες από τα άρθρα 6 παρ. 2.β' και 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας (σχετικά με την πολιτογράφηση και την απώλεια της ιθαγένειας). Επίσης *infra,* υποσ. 906.

Το δικαίωμα στην ύπαρξη πληθυσμιακής ομάδας, που διακρίνεται από τα κοινά εθνικά, εθνοτικά, φυλετικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά προβλέπεται από το άρθρο 2 της Σύμβασης για την Πρόληψη και την Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας. Διάταξη επίσης ιδιαίτερης σημασίας αποτελεί το άρθρο 1 παρ. 4 της ΔΣΚΦΔ, το οποίο εισάγει στην ελληνική έννομη τάξη την υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει μέτρα υποστήριξης και προαγωγής των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των φυλετικών και εθνολογικών ομάδων, οι οποίες έχουν ανάγκη από "*τυχόν απαιτούμενης προστασίας* "[823].

Ωστόσο, σύμφωνα με δήλωση της ελληνικής κυβέρνησης προς τον ειδικό εισηγητή της υποεπιτροπής κατά των διακρίσεων των Ηνωμένων Εθνών F. Capotorti[824], "*μία ομάδα αποτελούμενη από πρόσωπα που ανήκουν σε μία εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική μειονότητα θα πρέπει να αναγνωρίζεται ως τέτοια. Τα παρακάτω κριτήρια μπορούν να εφαρμοστούν κυρίως σε μία ομάδα προσώπων για να χαρακτηριστεί η ομάδα ως μειονότητα: τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας αυτής θα πρέπει να είναι αρκετά καθαρά, ώστε να την καθιστούν ολοφάνερα διακριτή από την πλειοψηφία* [...]. *Ένα άλλο γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψη, είναι η ομάδα να αναγνωρίζεται ως τέτοια από μία διεθνή συνθήκη ή συμφωνία* ". Η ενδεχόμενη εξάρτηση της αναγνώρισης των μειονοτήτων στην εσωτερική έννομη τάξη από προηγούμενη αναγνώριση που απορρέει από διεθνές συμβατικό κείμενο περιορίζει το νόημα και τις νομικές συνέπειές της. Εξάλλου, η συνομολόγηση διεθνούς πράξης αναγνώρισης θα συνταχθεί με την συναίνεση του ίδιου του κράτους. Σε κάθε περίπτωση, η αναγνώριση αποτελεί την προϋπόθεση για κάθε ρύθμιση του νομικού καθεστώτος προστασίας των μειονοτήτων και αντίστροφα, η νομική ρύθμιση αποτελεί η ίδια τρόπο αναγνώρισης, ανεξάρτητα από το διεθνή ή εσωτερικό χαρακτήρα της. Συνεπώς η εξάρτηση της ύπαρξης των μειονοτικών ομάδων στην Ελλάδα από προηγούμενη αναγνώρισή τους από διεθνή δεσμευτικά κείμενα, αποτελεί θέση χωρίς κανένα νομικό νόημα.

Αντιφατική μπορεί επίσης να χαρακτηριστεί η ισχύς της Υπουργικής απόφασης 106841/1982, σύμφωνα με την οποία η επιστροφή των προσφύγων του εμφυλίου πολέμου που είχαν καταφύγει σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης και είχαν χάσει στο μεταξύ την ελληνική ιθαγένεια, επιτράπηκε μόνο εφόσον αυτοί είναι "Έλληνες το γένος". Έτσι, ενώ η ύπαρξη σλαβομακεδονικής εθνικής μειονότητας στο ελληνικό έδαφος σταθερά αποκρούεται από τις ελληνικές αρχές, την ίδια στιγμή, μέλη συχνά των ίδιων οικογενειών και

[823] *Supra*, σ. 54.
[824] Βλ. έκθεση *F. Capotorti, supra*, υποσ. 10, σ. 7.

πρόσφυγες από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, χαρακτηρίζονται ως μη Έλληνες το γένος με τις δυσμενείς για αυτούς συνέπειες. Εξάλλου η απόφαση 795/1994 ΑΠ αρνείται κατηγορηματικά την ύπαρξη κάθε στοιχείου σλαβικού πολιτισμού στην ελληνική Μακεδονία[825].

Η θέση των ελληνικών δικαστηρίων δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι συμβαδίζει με τη διατύπωση του ΔΔΔΔ σχετικά με την ύπαρξη των μειονοτικών ομάδων[826], αλλά και την αρχή του δημοκρατικού πλουραλισμού. Σε περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων, αποφάσεις Εφετείων και του ΑΠ αρνήθηκαν επίμονα την ύπαρξη μειονοτικών ομάδων στην Ελλάδα συναρτώντας κάθε δήλωση ύπαρξής τους και συμμετοχής σε αυτές με τη διάπραξη εγκληματικών πράξεων, όπως η πρόκληση διχόνοιας ή η διατάραξη των εξωτερικών σχέσεων της χώρας.

Με την απόφαση 208/1991 ΑΠ απορρίφθηκαν οι από 24 Οκτωβρίου 1990 αιτήσεις αναίρεσης των Σ. Σερίφ και Σ. Αχμέτ Σαδίκ, υποψήφιων βουλευτών μειονοτικού συνδυασμού της Θράκης κατά της 734-744/1990 καταδικαστικής απόφασης του Τριμελούς Εφετείου Πατρών για παράβαση του εγκλήματος της διέγερσης πολιτών σε αμοιβαία διχόνοια (άρθρο 192 του Ποινικού Κώδικα)[827]. Η αιτιολογία της προσβαλλόμενης απόφασης θεμελιώνεται στο γεγονός της κατ' επανάληψη αναφοράς των όρων "τουρκική μειονότητα της Δυτικής Θράκης", "Τούρκος μουσουλμάνος" και "Τούρκος" σε έντυπο που συντάχθηκε στην τουρκική γλώσσα και που κυκλοφόρησαν οι αναιρεσείοντες κατά την προεκλογική περίοδο των βουλευτικών εκλογών της 5ης Νοεμβρίου 1989. Σύμφωνα με την απόφαση του Εφετείου, οι αναιρεσείοντες με τους χαρακτηρισμούς αυτούς έσπειραν τη διχόνοια μεταξύ χριστανών και μουσουλμάνων με αποτέλεσμα την πρόκληση βίαιων επεισοδίων. Επίσης θεωρήθηκε ότι είχαν δόλο κατά την τέλεση της πράξης τους καθώς γνώριζαν "*ότι τουρκική μειονότητα δεν υπάρχει στη Δυτική Θράκη και ότι η πιο πάνω ενέργεια θα διετάρασε την κοινή ειρήνη μεταξύ των Ελλήνων χριστιανών και Ελλήνων μουσουλμάνων το θρήσκευμα* ". Ο ΑΠ έκρινε ότι για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος δεν απαιτείται η απόδειξη πρόκλησης διατάραξης της κοινής ειρήνης, απλώς αρκεί ο προφορικός ή γραπτός λόγος που θα μπορούσε να την προκαλέσει, ποινικοποιώντας έτσι κάθε μορφή πολιτικού λόγου που ενδέχεται να

825 *Infra*, σ. 333.

826 *Supra*, υποσ. 486.

827 Βλ. σχόλια σχετικά με την ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 192 του Ποινικού Κώδικα στη συγκεκριμένη περίπτωση, *Ι. Μανωλεδάκη*, ΑΠ 208/1991, Υπεράσπιση 1991, σσ. 827-833. Για το κείμενο της απόφασης, βλ. Ποινικά Χρονικά, 1991, σ. 883 επ.

διαταράξει την κοινή ειρήνη[828]. Κατά σύμπτωση, και αντίθετα σε κάθε λογική, λίγα χρόνια προηγουμένως, στην απόφασή του 473/1988, ο ίδιος ο ΑΠ είχε χαρακτηρίσει τη μειονότητα συλλήβδην "τουρκική", και αποκαλέσει τον κατηγορούμενο Αχμέτ Σαδίκ "Τούρκο" !

Ο Σ. Αχμέτ Σαδίκ προσέφυγε τελικά στα όργανα της ΕΣΔΑ επικαλούμενος την παραβίαση του άρθρου 10 (ελευθερία έκφρασης) της ΕΣΔΑ, υποστηρίζοντας ότι η επίκληση της ονομασίας της μειονότητας στην οποία ανήκει αποτελεί άσκηση της ελευθερίας έκφρασης, η οποία με τη σειρά της περιορίστηκε χωρίς νόμιμο λόγο από τα ελληνικά δικαστήρια. Η Επιτροπή, όπως ήδη αναφέραμε, έκρινε ότι η προσφυγή δεν είναι έκδηλα αβάσιμη και την κήρυξε παραδεκτή[829]. Σε άλλες σχετικές δικαστικές αποφάσεις θα αναφερθούμε κατά την εξέταση των δικαιωμάτων που κατά περίπτωση θίγονται.

Συναφές προς τη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητας της μειονοτικής ομάδας αποτελεί και η εκφορά στη μειονοτική γλώσσα των ονομάτων και των τοπωνυμίων, τα οποία παραδοσιακά χρησιμοποιούνται σε αυτή, παράλληλα ενδεχομένως με την ελληνική. Για τις προσπάθειες αλλαγής τοπωνυμίων από τις διοικητικές αρχές στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη ήδη έχουμε κάνει λόγο. Πρόσφατα, τέθηκε και πάλι το ζήτημα, καθώς μουσουλμάνος δάσκαλος μειονοτικού σχολείου απολύθηκε, μεταξύ άλλων, γιατί χρησιμοποίησε ορισμένα τοπωνύμια στην τουρκική γλώσσα, τα οποία είχαν αντικατασταθεί από ελληνικά[830].

β. Το δικαίωμα στην αναγνώριση και στη συμμετοχή στη μειονότητα

Το δικαίωμα στην αναγνώριση της μειονοτικής ομάδας δεν ανήκει στους κανόνες θετικού δικαίου, συνδέεται ωστόσο άμεσα με το δικαίωμα στην ύπαρξη και στην ταυτότητα της μειονοτικής ομάδας. Καθώς αποτελεί ένα από τα θεμέλια της προστασίας των μειονοτήτων, αλλά και την πρωταρχική προϋπόθεση της ύπαρξης κάθε νομικού καθεστώτος, θα εξετάσουμε σύντομα

---

828 Βλ. *S. Stavros*, The Legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions, Journal of Modern Greek Studies, vol. 13, 1995, σ. 14.

829 Βλ. *supra*, σ. 69. Σχετική η διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης προκειμένου να διαπιστωθεί αν προκύπτουν σε βάρος των δύο υποψηφίων δημάρχων Κομοτηνής Γ. Παπαδριέλλη και Χ. Ρουμπγίδη ποινικές ευθύνες για το χαρακτηρισμό της μειονότητας ως "τουρκικής" κατά την προεκλογική εκστρατεία για τις δημοτικές εκλογές της 9ης και 16ης Οκτωβρίου 1994.

830 Βλ. προσφυγή No 21782/93, η οποία εκκρεμεί ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Βλ επίσης Προεδρικό Διάταγμα 1123/77 "Περί μετονομασίας θέσεων εν τω νομώ Ροδόπης", (βλ. ΦΕΚ Α' 363/25.11.1977), σύμφωνα με το οποίο ελληνοποιήθηκαν δεκάδες τουρκικά και σλαβικά τοπωνύμια.

τις περιπτώσεις εκείνες που μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν τρόπους αναγνώρισης μειονοτικών ομάδων στην Ελλάδα. Ήδη, το άρθρο 30 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού με την έκφραση "*στα Κράτη όπου υπάρχουν* [...] *μειονότητες* " υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της επίσημης αναγνώρισης των μειονοτικών ομάδων απο τα κράτη επιδιώκοντας την κάλυψη τών πραγματικών εθνολογικών και πληθυσμιακών δεδομένων και των αναγκών των μειονοτικών ομάδων από το εκάστοτε νομικό καθεστώς.

Η Συνθήκη της Λωζάνης αναγνωρίζει, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, "*μουσουλμανικές μειονότητες* " στην Ελλάδα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, οι ελληνικές κυβερνήσεις θα προσανατολιστούν προς μία εθνικού χαρακτήρα αναγνώρισή της -ως τουρκικής μειονότητας- μέσα από κείμενα νόμων και διοικητικών αποφάσεων[831]. Στη συνέχεια, η *de jure* αναγνώριση της μειονότητας θα αναφέρεται αποκλειστικά στο θρησκευτικό της χαρακτήρα. Η μόνη άλλη μειονοτική ομάδα που αναφέρεται ρητά σε διοικητική πράξη είναι οι Τσιγγάνοι[832]. Αόριστου χαρακτήρα *de jure* αναγνώριση μπορεί να θεωρηθεί η αναφορά των άρθρων 6 παρ. 2.β' και 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας και 5 παρ. 3 του Νόμου 376/1936 σε "*αλλογενείς* " έλληνες πολίτες, έκφραση της οποίας το εννοιολογικό περιεχόμενο εκτός από άτομα που απέκτησαν πρόσφατα την ελληνική ιθαγένεια συμπεριλαμβάνει και κάθε Έλληνα μέλος φυλετικής/εθνικής μειονότητας.

Η αντίφαση είναι προφανής: Η Ελλάδα στις εξωτερικές σχέσεις της εκφράζει τη σταθερή πολιτική γραμμή, αλλά ταυτόχρονα και την αντίστοιχη *opinio juris*, που σχετίζεται με την αναγνώριση μίας μόνο θρησκευτικής μειονότητας, και τελευταία, των τριών επί μέρους γλωσσικών της ομάδων. Στο εσωτερικό της αντίθετα, με τον κυρωτικό νόμο της Συνθήκης των Σεβρών αναγνωρίζει αόριστα την ύπαρξη εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτήτων (άρθρο 8), αλλά και τη νομική υπόσταση των μουσουλμάνων, των

---

831 Ο νόμος 3065/1954 για παράδειγμα αναφέρεται στα "δημοτικά τουρκικά σχολεία", ενώ διαταγές του Γενικού Διοικητή Θράκης την ίδια εποχή στην "τουρκική μειονότητα". Βλ. κείμενο, *supra*, υποσ. 780.

832 Στην υπ' αριθ. 69468/212/20.10.1978 Γενική Διαταγή της Διεύθυνσης Ιθαγένειας του Υπουργείου Εσωτερικών με θέμα "Τακτοποίηση από απόψεως ιθαγενείας των διαβιούντων στη χώρα μας Αθιγγάνων", καθώς και στην υπ' αριθ. 16701/51/12.3.1979 Γενική Διαταγή με θέμα "Περί της εγγραφής των αδήλωτων Αθιγγάνων". Είναι αξιοσημείωτο ότι παρά την προσπάθεια των αρχών για απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας στους Τσιγγάνους, άτομα δηλαδή που συχνά πλήττονται από τις συνέπειες της ανιθαγένειας, η δεύτερη από τις Γενικές Διαταγές που προαναφέραμε υιοθετεί κριτήριο διακριτικής μεταχείρισης : "*Το θέμα της ιθαγενείας των Αθίγγανων που γενήθηκαν αποδεδειγμένα στο εξωτερικό* [...] *ως και αυτών που είναι αλλόθρησκοι θα κρίνεται απο το Υπουργείο* [Εσωτερικών]", τη στιγμή που οι "μη αλλόθρησκοι" Τσιγγάνοι υπάγονται στις πολύ απλούστερες διαδικασίες της αρμοδιότητας των Νομαρχιών.

Εβραίων και των Βλάχων (άρθρα 14, 12 και 10). Όσον αφορά στους πρώτους και στους δεύτερους, καλύπτονται από τις νομοθετικές και διοικητικές πράξεις που ρυθμίζουν γλωσσικά και θρησκευτικά ζητήματα. Όσο για τους Βλάχους της Πίνδου, το κλείσιμο των σχολείων τους με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η έκτοτε ανυπαρξία οποιασδήποτε νομικής ρύθμισης της γλωσσικής τους ιδιαιτερότητας, συνεπάγεται την ανενέργεια κάθε προηγούμενης αναγνώρισης. Η σημασία ενός κειμένου το οποίο έχει παύσει να εφαρμόζεται χάνει κάθε πολιτικό περιεχόμενο. Δεν μπορούμε ωστόσο να ισχυριστούμε το ίδιο για τη νομική σημασία της αναγνώρισης που προκύπτει από αυτό.

Το περιεχόμενο, τη σημασία και το ρόλο της αναγνώρισης των μειονοτήτων από το κράτος έχουμε ήδη θίξει και προσδιορίσει σε θεωρητικό επίπεδο[833]. Το πρόβλημα που τίθεται έχει σχέση με την παύση, ή και την εναλλαγή του χαρακτήρα της αναγνώρισης, κυρίως όταν αφορά στο περιεχόμενό της: για παράδειγμα, η ίδια ομάδα μπορεί αρχικά να αναγνωρίζεται ως θρησκευτική ή εθνική μειονότητα, και στη συνέχεια ως γλωσσική ή εθνοτική. Όπως είδαμε και κατά την παρουσίαση των μειονοτικών ομάδων στην ιστορική τους πορεία στον ελλαδικό χώρο, η μεταβολή του χαρακτήρα ορισμένων από αυτές, επέδρασε καταλυτικά στη συνοχή και στην κοινωνική τους οργάνωση. Στο πλαίσιο αυτό, το νομικό καθεστώς προστασίας της εκάστοτε ιδιαιτερότητας είναι αυτό που πρέπει -σύμφωνα με το σκοπό και την αποστολή του δικαίου- να ανταποκρίνεται στη νέα κατάσταση που δημιουργείται και όχι αντίστροφα, να αποτελεί μία πρόσθετη αιτία αφομοίωσης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της μειονότητας, με αποτέλεσμα την απώλεια της ταυτότητας της ομάδας.

Καθώς δύσκολα θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την παύση αναγνώρισης απο τη δεκαετία του 1950 των γλωσσικών μειονοτήτων, εκτός από τη τουρκόφωνη μουσουλμανική, με τον υψηλό βαθμό αφομοίωσης τους (βλ. Βλάχοι, Αρβανίτες και σε ορισμένο βαθμό, σλαβόφωνοι) και καθώς θεωρούμε ότι η ύπαρξη των μειονοτήτων είναι ένα γεγονός που δεν εξαρτάται από τη νομική του ρύθμιση, θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι η παράλειψη *de jure* αναγνώρισης των γλωσσικών μειονοτήτων μπορεί να συμβάλει στις αφομοιωτικές διαδικασίες; που οδηγούν στην εξαφάνιση των μειονοτικών γλωσσών και βέβαια να αποτελεί εμπόδιο στην απόδοση ειδικών δικαιωμάτων που στο μέλλον πιθανόν να εισαχθούν στην ελληνική έννομη τάξη με την κύρωση διεθνών συμβάσεων. Ωστόσο, τα μέλη των μειονοτικών ομάδων παραμένουν δυνάμει δικαιούχοι των υπό διαμόρφωση δικαιωμάτων στο

[833] *Supra*, σ. 176 επ.

ευρωπαϊκό επίπεδο και που τείνουν να καθιερωθούν ως θετικό δίκαιο[834]. Ιδιαίτερα αόριστη, αλλά και αμφιλεγόμενη για την έμμεση αναγνώριση που διατυπώνει, είναι η θέση της Ελλάδας σχετικά με τις μειονοτικές ομάδες, στην έκθεση της 7ης Αυγούστου 1991 προς την Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη των φυλετικών διακρίσεων (δεν αναφέρεται στους μουσουλμάνους): "*Μπορούμε τέλος, να προσδιορίσουμε την ύπαρξη στη χώρα ενός αριθμού δίγλωσσων προσώπων, αμελητέου αριθμού, που δεν μπορούν σίγουρα να χαρακτηριστούν ως μειονότητα και που ασκούν ελεύθερα και αναπτύσσουν μέσα από συλλόγους και άλλες εκδηλώσεις τα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά* "[835].

Γενικά, η άρνηση αναγνώρισης της ύπαρξης των μειονοτήτων συνιστά συρρίκνωση της δυνατότητας που έχουν τα μέλη της μειονότητας να αυτοπροσδιορίσουν την εθνική, εθνοτική, γλωσσική ή πολιτιστική ταυτότητα της ομάδας. Ωστόσο, η ελάχιστη θετική στάση από την πλευρά του ελληνικού κράτους είναι πιθανό να αποτελέσει την αφετηρία για την υιοθέτηση συγκεκριμένης πολιτικής με στόχο την ανοχή και την προαγωγή της μειονοτικής ιδιαιτερότητας, αλλά και για τη σταδιακή νομοκανονιστική διευθέτηση ορισμένων προβλημάτων των μειονοτήτων, στο μέτρο που οι τελευταίες βέβαια την επιδιώκουν. Σε έκθεσή της προς το Συμβούλιο της Ευρώπης η ελληνική κυβέρνηση αναγνωρίζει για πρώτη ίσως φορά γλωσσικές μειονότητες, χωρίς όμως να απεγκλωβιστεί από τη Συνθήκη της Λωζάνης: αναφερόμενη στη μουσουλμανική μειονότητα κατονομάζει την ύπαρξη τουρκόφωνων, Πομάκων και Τσιγγάνων. Όσο για τους τελευταίους μάλιστα, κρίνοντας από τα συμφραζόμενα, η έκθεση κάνει λόγο μόνο για τους μουσουλμάνους κατοίκους της Δυτικής Θράκης, αγνοώντας τους πολυπληθέστερους -συχνά χριστιανούς- ομόγλωσσούς τους, οι οποίοι διαβιούν διασκορπισμένοι σε όλη τη χώρα[836].

Χαρακτηριστικά αρνητική είναι η θέση της νομολογίας σε ζητήματα αναγνώρισης και συμμετοχής σε μειονότητα. Πιο συγκεκριμένα, δύο έλληνες πολίτες ύστερα από τον αυτοπροσδιορισμό τους ως "μέλη της μακεδονικής

---

834 Σχετικά με τη στάση του ελληνικού κράτους στο ζήτημα της αναγνώρισης των μειονοτήτων στην περίοδο του μεσοπολέμου, βλ. *G. Mavrogordatos, supra*, σσ. 228-229, ενώ τις σύγχρονες εξελίξεις στις σχέσεις του ελληνικού κράτους με τις μειονότητές του προσεγγίζει ο *P. Dimitras*, Minorités : Un plus ou un moins pour la Grèce?, L'Evénement Européen, octobre 1991, No 16, σ. 186.

835 Βλ. *Nations Unies*, CERD/C/210/Add.1, 30.9.1991, σ. 8, παρ. 24.

836 *Conseil de l'Europe,* La situation des langues minoritaires et régionales en Europe, DELA (94)1, 1994, Strasbourg, σ. 26, Παρόμοια είναι και η απάντηση της Ελλάδας σε ερωτηματολόγιο που σύνταξε η Επιτροπή της Βενετίας σχετικά με τα δικαιώματα των μειονοτήτων στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, βλ. *European Commission for Democracy through Law*, The Rights of Minorities, Council of Europe, Strasbourg 1994, σ. 162.

μειονότητας" καταδικάστηκαν από το Τριμελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών με την απόφαση 27745/93 για διάπραξη του εγκλήματος της πρόκλησης και διέγερσης των Ελλήνων σε αμοιβαία διχόνοια και διατάραξης της κοινής ειρήνης με όργανο τον τύπο (άρθρο 191 παρ. 1.α' και 192 του Ποινικού Κώδικα)[837]. Συγκεκριμένα οι κατηγορούμενοι κρίθηκαν ένοχοι, καθώς "*διέσπειραν φήμες περί της μη ελληνικότητας της Μακεδονίας, περί ύπαρξης μακεδονικής μειονότητας στο ελληνικό έδαφος, η οποία δεν έχει αναγνωριστεί και δεν εκπροσωπείται στη Βουλή των Ελλήνων, που είναι ικανές να επιφέρουν ανησυχία και φόβο στους πολίτες και να ταράξουν τη δημόσια πίστη* " με τη συνέντευξη που έδωσαν και "*προκάλεσαν και διέγειραν τους έλληνες πολίτες σε αμοιβαία διχόνοια και έτσι διαταράζουν την κοινή ειρήνη, αφού τους ομιλούντες το 'γλωσσικό ιδίωμα' τους διαχωρίζουν από τους Έλληνες και τους θεωρούν ως ανήκοντες σε μία μακεδονική μειονότητα αντίστοιχη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης* ". Η προαναφερθείσα, εξωνομικού χαρακτήρα, αιτιολόγιση θα πρέπει να καταταχθεί στο χώρο του πολιτικού λόγου, πέρα από το ισχύον νομικό καθεστώς και ακόμη πιο μακριά από το υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο προστασίας και προαγωγής των μειονοτικών γλωσσών.

III. Τα γλωσσικά δικαιώματα

α. Το δικαίωμα στη χρήση της μητρικής γλώσσας

Η ελευθερία της έκφρασης όπως θεμελιώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος[838] αποτελεί το γενικό πλαίσιο προστασίας της γλωσσικής έκφρασης, ως αναπόσπαστο τμήμα της προσωπικότητας κάθε ατόμου, αλλά και ως μέσο επικοινωνίας και συμμετοχής του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Κάθε μητρική γλώσσα και βέβαια κάθε μειονοτική, είναι υποκείμενη σε νομοκανονιστικές ρυθμίσεις που μπορούν να αφορούν στη

[837] Βλ. συνέντευξη των Χ. Σιδηρόπουλου και Α. Μπούλη στο περιοδικό "Ένα", τεύχος No 11, 11.3.1992. Η χρηματική ποινή, καθώς και η φυλάκιση πέντε μηνών που τους επιβλήθηκε δεν εκτελέστηκαν, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 45 του Νόμου 2172/16.12.1993, παραγράφηκαν τα εγκλήματα μέσω του τύπου, της τηλεόρασης ή του ραδιοφώνου, που διαπράχθησαν προγενέστερα από την ψήφιση του νόμου αυτού. Βλ. παρατηρήσεις μας σχετικά με τη σλαβόφωνη μειονότητα, τον κυρίως γλωσσικό-εθνοτικό της, αλλά και τον επί μέρους εθνικό της χαρακτήρα, *supra*.

[838] Άρθρο 5 παρ. 1: "*Καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη* ".

χρήση της ιδιωτικά και δημόσια, προφορικά ή γραπτά, ή κατά τις σχέσεις με τις διοικητικές και δικαστικές αρχές.

1. Η χρήση της μητρικής ή μειονοτικής γλώσσας στις σχέσεις με τις διοικητικές και δικαστικές αρχές

Το δικαίωμα στη χρήση της μειονοτικής γλώσσας στις σχέσεις με τις δικαστικές αρχές, γραπτά και προφορικά, προβλέπεται καταρχήν από το άρθρο 7 παρ. 5 του κυρωτικού νόμου της Συνθήκης των Σεβρών, διάταξη της οποίας η ισχύς, όπως ήδη αναφέραμε, θα μπορούσε να αμφισβητηθεί. Αντίθετα και ειδικότερα, για τη μουσουλμανική μειονότητα, το δικαίωμα προβλέπεται ρητά από το άρθρο 39 παρ. 5 της Συνθήκης της Λωζάνης, στην προφορική του άσκηση.

Γενικά και επικουρικά μπορεί να θεωρηθεί ότι συμβάλλουν στην άσκηση του δικαιώματος στη χρήση της μειονοτικής γλώσσας με τις δικαστικές αρχές τα άρθρα 5 παρ. 2, και 6 παρ. 3.α' και 3.ε' της ΕΣΔΑ, οι οικείες διατάξεις του Κώδικα Πολιτικής, καθώς και Ποινικής Δικονομίας[839] προβλέπουν την παροχή διερμηνέα στο μάρτυρα, πραγματογνόμωνα ή διάδικο στην πρώτη περίπτωση, στον κατηγορούμενο, αστικώς υπεύθυνο ή μάρτυρα, στη δεύτερη, ο οποίος δεν γνωρίζει επαρκώς την ελληνική γλώσσα κατά τις διαδικασίες της πολιτικής ή της ποινικής δίκης αντίστοιχα[840].

---

[839] Το άρθρο 252 παρ. 1 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας αναφέρει ότι "*Αν μάρτυρας, πραγματογνώμονας ή κάποιος από τους παρισταμένους διαδίκους ή τους νόμιμους αντιπροσώπους τους, που εμφανίζεται αυτοπροσώπως στη συζήτηση ή την επιχείρηση διδικαστικής πράξης, αγνοεί την ελληνική γλώσσα, προσλαμβάνεται διερμηνέας. Αν πρόκειται για γλώσσα ελάχιστα γνωστή, μπορεί να προσληφθεί διερμηνέας του διερμηνέα* ". Καθώς η διάταξη προσβλέπει στη διασφάλιση της αρχής της ισότητας και της δημοσιότητας, η παραβίασή της επιφέρει κυρότητα της διαδικασίας. Αντίστοιχα, το άρθρο 233 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας έχει ως εξής: "*1. Όταν πρόκειται να εξεταστεί κατηγορούμενος, αστικώς υπεύθυνος ή μάρτυρας που δεν γνωρίζει επαρκώς την ελληνική γλώσσα, εκείνος που διενεργεί την ανάκριση ή εκείνος που διευθύνει τη συζήτηση διορίζει διερμηνέα. 2. Αν ο κατηγορούμενος δεν γνωρίζει επαρκώς την ελληνική γλώσσα και το κλητήριο θέσπισμα ή το παραπεμπτικό βούλευμα επιδόθηκε σ' αυτόν στην ελληνική γλώσσα, δεν δημιουργείται ακυρότητα, όταν κατά την κρίση του δικαστηρίου ο κατηγορούμενος έλαβε γνώση των στοιχείων της κατηγορίας σε γλώσσα που εννοεί κατά την απολογία του στην προανάκριση ή στην ανάκριση ή με άλλον τρόπο πριν από τη συζήτηση της υποθέσεως* ", βλ. σχετικά "Απόφαση του Άρειου Πάγου 691/1983", Ποινικά Χρονικά, τ. ΛΓ', σ. 928.

[840] Δεν εφαρμόζεται πλέον το Διάταγμα 148/1914, όπως τροποποιήθηκε από το Προεδρικό Διάταγμα 28/31 του Αυγούστου 1933, το οποίο προβλέπει την ύπαρξη γραφείων διερμηνέων της τουρκικής γλώσσας στα πρωτοβάθμια δικαστήρια της Θράκης (εκτός από τη Ξάνθη, όπου η προβλεπόμενη θέση διερμηνέα ακόμη καλύπτεται) και ορισμένων περιοχών της Μακεδονίας, και της γλώσσας λαντίνο (ισπανο-εβραϊκά) για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, καθώς και τα Διατάγματα 15/156 Οκτωβρίου 1923, όσον αφορά στα βουλγαρικά για την πόλη της Κομοτηνής, και 1143/1949, σχετικά με την τουρκική και ιταλική γλώσσα στα Δωδεκάνησα. Στην πράξη οι ανάγκες μετάφρασης από την τουρκική γλώσσα στις ποινικές κυρίως διαδικασίες των δικαστηρίων της Θράκης καλύπτονται άτυπα από τους παρευρισκόμενους τουρκομαθείς

Όσον αφορά στη χρήση της μειονοτικής γλώσσας στις επαφές με τις διοικητικές αρχές, δεν υπάρχει καμία σχετική νομοθετική πρόβλεψη. Στο χώρο της Δυτικής Θράκης, όπου παρουσιάζονται οι σημαντικότερες αναγκες, η παντελής έλλειψη τουρκόφωνων από το προσωπικό των δημόσιων υπηρεσιών της Θράκης καθιστά αδύνατη την πλήρωση των αντικειμενικών προϋποθέσεων για οποιαδήποτε επικοινωνία στη μητρική γλώσσα του μειονοτικού πληθυσμού με τις διοικητικές αρχές.

Ωστόσο, και μόνο για τη συγκεκριμένη περίπτωση των εκλογών, σύμφωνα με το άρθρο 17 του Νομοθετικό Διάταγμα 65/1974 διορίζεται τουρκόφωνος διερμηνέας στα εκλογικά κέντρα των μουσουλμάνων της Θράκης για τη διευκόλυνση της διεξαγωγής της διαδικασίας και την αποφυγή παρανοήσεων που πιθανόν θα οδηγούσαν σε αλλοιώσεις του εκλογικού αποτελέσματος.

Τέλος, όσον αφορά στην ιδιαίτερη περίπτωση των μουφτειών, σύμφωνα με το άρθρο 7 του Νόμου 1920/1991, "*θεωρούνται δημόσιες υπηρεσίες, αλληλογραφούν στην επίσημη γλώσσα του κράτους, στην οποία συντάσσονται όσες πράξεις και έγγραφα εκδίδονται από το Μουφτή...*". Στην πράξη στα ελληνικά συντάσσονται -συχνά μεταφράζονται- τα έγγραφα και οι πράξεις του Μουφτή που απευθύνονται σε άλλη δημόσια υπηρεσία, ενώ τα κείμενα που έχουν θρησκευτικό ή διοικητικό χαρακτήρα, που αφορά αποκλειστικά το μειονοτικό χώρο, συντάσσονται στην τουρκική ή την αραβική γλώσσα.

2. Το δικαίωμα στη διάδοση πληροφοριών στη μητρική γλώσσα

Με τη γενική ρύθμιση του άρθρου 14 παρ. 1[841] του Συντάγματος, του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, καθώς και του άρθρου 5 παρ. 4.8 της ΔΣΚΦΔ κατοχυρώνεται η ελευθερία της πληροφόρησης. Σε συνδυασμό των διατάξεων αυτών με τη γενική αρχή *in dubio pro libertatae,* μπορούμε να συνάγουμε ότι, καθώς η διάδοση πληροφοριών σε οποιαδήποτε γλώσσα δεν απαγορεύεται στα

δικηγόρους ή τρίτους. Όσον αφορά στις υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που εμπίπτουν στις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή (βλ. άρθρο 8 παρ. 1 Εισ.Ν. ΚΠολΔ που διατήρησε σε ισχύ το άρθρο 10 του Νόμου 2345 της 24 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1920), η προφορική διαδικασία στο Ιεροδικείο διεξάγεται εξ' ολοκλήρου στα τουρκικά, η απόφαση συντάσσεται επίσης στα τουρκικά και στη συνέχεια η ελληνική μετάφρασή της υποβάλλεται στο Μονομελές Πρωτοδικείο για να κηρυχθεί εκτελεστή (άρθρο 8, παράγραφοι 2 και 3 του Εισ.Ν. ΚΠολΔ και άρθρο 5 του Νόμου 1920/1991 "Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών", (βλ. ΦΕΚ Α' 182, 24.12.1990).

[841] Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος "Καθένας είναι ελεύθερος να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους". Σχετικά βλ. *Ν. Αντωνόπουλος*, Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι, Αθήνα 1965, *Β. Φίλιας*, Το συνταγματικόν δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, Αθήνα 1966.

όρια των συνταγματικών ελευθεριών, επιτρέπεται η χρήση κάθε μειονοτικής γλώσσας από τον τύπο ή από τη ραδιοτηλεόραση.

Η κυκλοφορία εντύπων σε μειονοτική γλώσσα περιορίζεται κυρίως στον τουρκόφωνο τύπο[842]. Επίσης, εκπέμπονται προγράμματα σε κρατικά και ιδιωτικά κανάλια ραδιοφώνου[843] στην τουρκική γλώσσα, ενώ η λήψη δορυφορικού καναλιού της τουρκικής τηλεόρασης διευκολύνεται με την αναμετάδοση που παρέχει ο δήμος Κομοτηνής στον τουρκόφωνο πληθυσμό του νομού Ροδόπης.

3. Τα εκπαιδευτικά δικαιώματα

Η χρήση της μειονοτικής γλώσσας στο πλαίσιο της εκπαίδευσης θα πρέπει να θεωρείται αυτονόητη εφόσον προβλέπεται από το νόμο ήδη η διδασκαλία της[844]. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση προβλέπεται από το άρθρο 13 του ΔΣΟΚΠ, 28 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, αλλά και από το άρθρο 16 του Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο κατοχυρώνεται "η ελευθερία της διδασκαλίας", καθώς καθορίζεται σκοπός της παιδείας η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης[845]. Το περιεχόμενο της

---

[842] Οι εφημερίδες, φυλλάδια και περιοδικά που εκδίδονται στα τουρκικά είναι τα εξής: Ακίν, Ζαμάν, Νοκτά, Ιλερί, Γκερτσέκ, Σαφάκ, Τράκϊα Νιν Σεσί, Γιανκί, Γιουβαμίζ, κ.ά. Κυκλοφορούν ημερήσια, εβδομαδιαία ή μηνιαία, εκφράζοντας τις διαφορετικές τάσεις και ιδεολογικά ρεύματα του μειονοτικού χώρου. Ορισμένες φορές μάλιστα η διατύπωση αλυτρωτικών θέσεων οξύνει το πολιτικό κλίμα και δημιουργεί ένταση στις σχέσεις των σύνοικων πληθυσμών. Βλ. σχετικά *Σ. Σολταρίδη,* Η Δυτική Θράκη και οι μουσουλμάνοι. Τι ακριβώς συμβαίνει; Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1990. Παρά την κυκλοφορία των εντύπων που προαναφέραμε στη Θράκη, θα πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι, ενώ στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη διανέμεται ο από την Τουρκία τύπος, στις πόλεις της Θράκης κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει.
Όσον αφορά στις άλλες μειονοτικές γλώσσες, ενδεικτικά αναφέρουμε την κυκλοφορία του περιοδικού "Μπέσα" που εκδίδεται από τον Αρβανίτικο Σύνδεσμο, το οποίο περιέχει άρθρα και στα αρβανίτικα, και της εφημερίδας "Ζόρα", που εκδίδει η Μακεδονική Κίνηση Βαλκανικής Ευημερίας, με αποσπάσματα στα σλαβομακεδονικά. Επίσης διάφοροι σύλλογοι που στοχεύουν στην προστασία των βλαχικών πολιτιστικών στοιχείων εκδίδουν σχετικά έντυπα.

[843] Για παράδειγμα οι ιδιωτικοί σταθμοί Ράδιο Σίτυ, Ράδιο Νηλ, Ράδιο Τζόυ και Ισίκ FM.

[844] Βλ. ρητή αναφορά στο δικαίωμα χρήσης της μειονοτικής γλώσσας από την παράγραφο Ι.2, μέρος Ι, του ελληνοτουρκικού μορφωτικού Πρωτοκόλλου του 1968: "*Υπό την επιφύλαξιν των διατάξεων του εδαφίου (α) της παραγράφου (Ι)* [αναφορά στη διδασκαλία των μαθημάτων στην οποία γίνεται στη μειονοτική γλώσσα]*, η υπό των μαθητών και των διδασκόντων εν ταις σχολαίς χρήσις της μειονοτικής γλώσσης θα επιτρέπεται άνευ περιορισμών εις πάσαν άλλην περίπτωσιν ως εις τα διαλείμματα, σχολικάς δραστηριότητας, διαλέξεις, συμβούλια διδασκόντων*".

[845] Άρθρο 16 του Συντάγματος: "*Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες. Η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα.*

Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες ".

τελευταίας μπορεί να έχει διαφορετική σημασία ανάλογα με την εθνική συνείδηση που το Σύνταγμα έχει σκοπό να προάγει: αποκλειστικά την ελληνική ή κάθε εθνική συνείδηση που έλληνες πολίτες, μέλη μειονοτικής ομάδας, τυχόν ασπάζονται; Ο όρος, σύμφωνα με το σκοπό του συντακτικού νομοθέτη, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι δεν αναφέρεται σε άλλη εκτός από την ελληνική εθνική συνείδηση[846]. Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Νόμου 694/1977 "Περί Μειονοτικών Σχολείων της Μουσουλμανικής Μειονότητας εις Δ. Θράκην "[847] ορίζεται ο σκοπός του "μειονοτικού σχολείου" ως "*η εξασφάλιση της πνευματικής και ηθικής ανάπτυξης των μαθητών σύμφωνα με τους βασικούς σκοπούς της γενικής εκπαίδευσης και τις αρχές που διέπουν τα προγράμματα των αντίστοιχων δημοσίων σχολείων της χώρας* ". Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, καθώς η παιδεία προάγει για όλους τους μαθητές την ελληνική εθνική συνείδηση, έχει αποτέλεσμα την εξάλειψη κάθε εθνικής ετερότητας. Σύμφωνα όμως με τις διατάξεις του κεφαλαίου (V) με τίτλο "Σεβασμός της θρησκευτικής, φυλετικής και εθνικής συνειδήσεως" του ελληνοτουρκικού Μορφωτικού Πρωτοκόλλου του 1968 και με το άρθρο 17 της Υπουργικής Απόφασης 55369/78, διατυπώνεται η αρχή της μη προσβολής της εθνικής ταυτότητας θρησκευτικής πίστης των μουσουλμάνων μαθητών, στο πλαίσιο βέβαια της υπακοής των τελευταίων στους ελληνικούς νόμους. Ενδεικτικές είναι οι απόψεις του Α. Παπαευγενίου, Γενικού Επιθεωρητή Εκπαιδεύσεως, που διατύπωνε το 1946, σχετικά με το περιεχόμενο της μειονοτικής εκπαίδευσης και την επίδρασή της στην ανάπτυξη της ιδιαίτερης συνείδησης της μειονότητας: "*Ιδιαιτέρως δύναται να τονισθή τούτο ως προς την Θρησκείαν, την γλώσσαν και την Εκπαίδευσιν των Μειονοτήτων. Πλήρης και απόλυτος σεβασμός ως προς όλα ταύτα. Όχι μόνον δεν εφηρμόσθη μέτρον τι περιοριστικόν ως προς την Θρησκείαν και την Φυλετικήν συνείδησιν των Μειονοτήτων, αλλ' ουδέ κάν σκέψις εγένετο περί λήψεως τοιούτου μέτρου. Και δια τούτο ακριβώς εις τα Μειονοτικά σχολεία διδάσκεται όχι μόνον η Θρησκεία και η γλώσσα, αλλά και η ιστορία εκάστης Μειονότητος* "[848].

---

[846] Υπενθυμίζουμε ότι, σύμφωνα με την καταργημένη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος του 1952, η διδασκαλία στα σχολεία της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης έπρεπε να θεμελιώνεται "*επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού* ", διατύπωση που αντικαταστάθηκε από την "*ανάπτυξη της θρησκευτικής και εθνικής συνείδησης* ", χωρίς διευκρινιστικό προσδιορισμό. Ωστόσο, το άρθρο 1 παρ. 1 του Νόμου 1566/85 προσδιορίζει ότι σκοπός της εκπαίδευσης είναι, μεταξύ άλλων, "*να διακατέχονται* [οι μαθητές] *από πίστη στα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης*", βλ. *Δ. Δημούλης*, Η "Χριστιανική Εκκλησία των μαρτύρων του Ιεχωβά Κρήτης", Δίκαιο και Πολιτική, τ. 15, 1988, σ. 193.

[847] Βλ. ΦΕΚ Α' 264/16.9.1977.

[848] *Α. Παπαευγενίου*, *supra*, σ. 18.

Τα εκπαιδευτικά δικαιώματα δεν έπαυσαν να αναγνωρίζονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 για τους μουσουλμάνους της Θράκης, ο μόνος μειονοτικός πληθυσμός για τον οποίο ακόμη σήμερα προβλέπεται και εφαρμόζεται το δικαίωμα στην διδασκαλία της μητρικής-μειονοτικής γλώσσας, καθώς και το δικαίωμα στην παροχή εκπαίδευσης στην ίδια γλώσσα[849]. Το συνολικό καθεστώς της μειονοτικής εκπαίδευσης, είναι καταρχήν συνδεδεμένη με το επίπεδο της παρεχόμενης παιδείας σε όλη τη χώρα. Εξαρτάται επίσης, νομικά και πολιτικά, από τις συνθήκες στις οποίες παρέχεται η μειονοτική εκπαίδευση των Ελλήνων της Τουρκίας, βάσει της ρήτρας της αμοιβαιότητας. Η άσκηση πολιτικών διώξεων και οικονομικών διακρίσεων σε βάρος τους με αποτέλεσμα τη δραστική ελάττωση του πληθυσμού τους και το συνακόλουθο κλείσιμο πολλών από τα σχολεία τους, είχαν αντανακλαστικά αρνητικές επιπτώσεις στο καθεστώς των μουσουλμανικών σχολείων της Θράκης.

Οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι επίσης απολαμβάνουν σε εθνικό επίπεδο αδιάλειπτα εκπαιδευτικά δικαιώματα τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Ο χαρακτηρισμός ωστόσο των ομάδων αυτών ως μειονοτικές εξαρτάται, όπως αναφέραμε, από την εφαρμογή των επί μέρους στοιχείων του ορισμού.

i. Στο πλαίσιο της **δημόσιας εκπαίδευσης**

Η εκμάθηση της μητρικής μειονοτικής γλώσσας σε δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα προβλέπεται από τη γενική και αόριστη διατύπωση του άρθρου 9 παρ. α' της Συνθήκης των Σεβρών. Η διάταξη αυτή δημιουργεί θετική υποχρέωση για την ελληνική διοίκηση στην περίπτωση που ζητηθεί από ικανό αριθμό γονέων η καθιέρωση ειδικού εκπαιδευτικού καθεστώτος σε μη ελληνική γλώσσα. Το ίδιο ισχύει και για το άρθρο 12 που προβλέπει την εκπαιδευτική αυτονομία των Βλάχων της Πίνδου.

Στην πραγματικότητα μόνον η Συνθήκη της Λωζάνης (άρθρο 41 παρ. 1) προβλέπει και καθιερώνει δημόσια μειονοτική εκπαίδευση, εκτός από την ιδιαίτερη περίπτωση του δημοτικού ισραηλητικού σχολείου της Λάρισας την οποία θα συζητήσουμε παρακάτω. Καθώς ήδη έχουμε ασχοληθεί με το περιεχόμενο των διεθνών διατάξεων που προβλέπουν το νομικό καθεστώς των μουσουλμανικών σχολείων, θα σταθούμε αποκλειστικά στον τρόπο εφαρμογής τους από τον έλληνα νομοθέτη και στα αντίστοιχα διοικητικά μέτρα.

[849] Βλ. σχετικά, *Ph. Pazartzis*, *supra*, σσ. 390-191.

1. **Η φύση του νομικού καθεστώτος** των μουσουλμανικών μειονοτικών σχολείων χαρακτηρίζεται από την ιδιότυπη ζεύξη διατάξεων που αφορούν στη δημόσια, αλλά παράλληλα και στην ιδιωτική παιδεία. Η συνύπαρξη των δύο διαφορετικού χαρακτήρα κατηγοριών διατάξεων διατυπώνεται σε έναν από τους βασικότερους νόμους που αφορούν τη μειονοτική εκπαίδευση[850]: στο άρθρο 1 παρ. 1 του Νόμου 694/77 προβλέπεται ότι η εκπαίδευση είναι δημόσια, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης, το Νόμο 1566/85 "Δομή και λειτουργία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαιδεύσεως"[851] και τις διατάξεις του ίδιου του νόμου (694/77), ενώ το άρθρο 4 αναφέρει ότι ισχύουν και οι διατάξεις που διέπουν την ιδιωτική εκπαίδευση, όσον αφορά σε ζητήματα ίδρυσης, επιθεώρησης, λειτουργίας των σχολείων κ.ά., με την επιφύλαξη των διατάξεων του ίδιου (694/77). Η ίδια διάταξη διατυπώνει και την επιφύλαξη της αρχής της διακρατικής αμοιβαιότητας. Το άρθρο 1 εξάλλου της Υπουργικής Απόφασης 55369/78 προβλέπει ρητά ότι ζητήματα που αφορούν στις εγγραφές, μετεγγραφές, τα μαθήματα, τίτλους σπουδών κ.ά, ρυθμίζονται από τις διατάξεις που διέπουν την ιδιωτική εκπαίδευση. Στις περιπτώσεις σχετικά με την ίδρυση και την εποπτεία των μειονοτικών σχολείων θα αναφερθούμε παρακάτω. Άλλο στοιχείο που εισάγει χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στην ιδιωτική εκπαίδευση, αποτελεί ο θεσμός των διδάκτρων, που οι μαθητές των μειονοτικών σχολείων υποχρεούνται να καταβάλουν σε ετήσια βάση, όπως προβλέπει το άρθρο 14 της παραπάνω υπουργικής απόφασης. Αν και η διάταξη αυτή καταρχήν αντιτίθεται στο δημόσιο χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης που προβλέπει η Συνθήκη της Λωζάνη και στη δωρεάν παροχή της δημόσιας εκπαίδευσης που επιτάσσει το άρθρο 2 του Νόμου 1566/85, οι προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος, αλλά και η πρακτική εφαρμογή της, δημιουργούν τυπικούς μόνο δεσμούς με το καθεστώς των ιδιωτικών σχολείων: τα δίδακτρα καθορίζονται από τον ιδρυτή του σχολείου με την έγκριση του νομάρχη, το ύψος τους προσδιορίζεται ανάλογα

[850] Άλλα σημαντικά νομοθετικά κείμενα που ρυθμίζουν το γενικό και ειδικό καθεστώς της μειονοτικής εκπαίδευσης είναι: ο Νόμος 309/1976 "Περί οργανώσεως και δοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως", ο Νόμος 1351/1983 "Περί εισαγωγής σπουδαστών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση", ο Νόμος 2073 της 18/23.4.1952 "Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας μορφωτικής Συμφωνίας της 20ης Απριλίου 1951" (βλ. ΦΕΚ Α' 103), ο Νόμος 695/1977 "Περί ρυθμίσεως θεμάτων τινών του διδακτικού προσωπικού των Μειονοτικών Σχολείων και της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας ενός τμήματος εν τη πόλει της Θεσσαλονίκης", το Νομοθετικό Διάταγμα 2567/3.9.1953 "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 2203/1952 Νομοθετικού Διατάγματος", καθώς και ορισμένες διατάξεις του Νόμου 682/77 που ρυθμίζει το καθεστώς της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Το προϊσχύσαν νομικό καθεστώς καθόριζε κυρίως το Νομοθετικό Διάταγμα 1109/1972, το οποίο τροποποιούσε το Νομοθετικό Διάταγμα 3065/54.
[851] Βλ. ΦΕΚ Α' 167/1985. Αντικατέστησε το Νόμο 309/76.

με την οικονομική κατάσταση του γονέα, ενώ στην πράξη εισπράττονται απευθείας από κοινοτικούς ή άλλους πόρους και από κρατικές επιχορηγήσεις.

2. Η **κατά τόπο εφαρμογή** του άρθρου 41 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάνης ορίζεται από το άρθρο 1 παρ. 2 του Νόμου 694/77, σύμφωνα με το οποίο "*οι εν τω παρόντι όροι 'μειονότης', 'μειονοτικός' και 'μειονοτικοί' αναφέρονται αποκλειστικώς εις την εν Δυτική Θράκη μουσουλμανική μειονότητα* ". Η ίδρυση μειονοτικών σχολείων συνδέεται με την αρχή της εδαφικότητας, δηλαδή την ιδιαίτερη συγκέντρωση μειονοτικού πληθυσμού σε συγκεκριμένη διοικητική περιφέρεια, σύμφωνα με το άρθρο 41 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάνης[852]: μειονοτικά σχολεία μπορούν να ιδρυθούν "*εν ταις πόλεσι και περιφερείαις, ένθα διαμένει σημαντική αναλογία υπηκόων,* [μουσουλμάνων]...", το οποίο ωστόσο δεν προσδιορίζει τον τόπο εφαρμογής της διάταξης. Αντίθετα, ο νόμος 694 θεωρεί ότι η μόνη περιοχή στην Ελλάδα που ενδείκνυται για την εφαρμογή της είναι η Θράκη, λαμβάνοντας υπόψη του τα πληθυσμιακά δεδομένα που προέκυψαν από την εφαρμογή της Σύμβασης ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών του 1923, αγνοώντας όμως το ενδεχόμενο αλλαγής των πραγματικών συνθηκών[853] και αποκλείοντας από το ειδικό εκπαιδευτικό καθεστώς τους μουσουλμάνους της Δωδεκανήσου, οι οποίοι ενδεχομένως θα πληρούσαν τις επί μέρους προϋποθέσεις ίδρυσης μειονοτικών σχολείων.

3. Η **ίδρυση μειονοτικού σχολείου** διέπεται από τις σχετικές διατάξεις του Νόμου 694/77 σε συνδυασμό με το άρθρο 4 του Νόμου 682/77 "Περί ιδιωτικής εκπαιδεύσεως", με την επιφύλαξη της αρχής της διακρατικής αμοιβαιότητας. Η τελευταία ισχύει όχι ως προς την άσκηση του δικαιώματος στην παροχή παιδείας στη μειονοτική γλώσσα, αλλά ως προς το συγκεκριμένο τρόπο εφαρμογής του. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 1 και 2 του Νόμου 694/77, απαιτείται άδεια από τον οικείο νομάρχη, αφού προηγουμένως κατατεθεί στον αρμόδιο επιθεωρητή μουσουλμανικών σχολείων αίτηση των γονέων ή κηδεμόνων, με την οποία ζητούν την ίδρυση μειονοτικού σχολείου. Με την έγκριση του υπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο νομάρχης εκδίδει την ιδρυτική πράξη του σχολείου, ορίζοντας ως "ιδρυτή" έναν από τους αιτούντες, υπό την αίρεση της αποδοχής του διορισμού του και κατά το

---

[852] *Supra,* υποσ. 789.

[853] Όπως για παράδειγμα η εσωτερική μετανάστευση των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας προς τα μεγάλα αστικά κέντρα (κυρίως προς την Αθήνα) σε τέτοιους αριθμούς, ώστε να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις εφαρμογής του δικαιώματος.

χρονικό διάστημα που θα έχει την ιδιότητα γονέα ή κηδεμόνα μαθητή του ενλόγω σχολείου.

Η ισοτιμία των μειονοτικών σχολείων προς τα κοινά δημόσια σχολεία δεν επέρχεται αυτόματα, αλλά χρειάζεται να οριστεί από τον υπουργό Παιδείας, αφού του υποβληθεί πρώτα η ανάλογη πρόταση από τον αρμόδιο επιθεωρητή, πάντα με την επιφύλαξη της αρχής της διακρατικής αμοιβαιότητας[854] και στο πλαίσιο ισχύος των διμερών ελληνοτουρκικών μορφωτικών συμφωνιών[855]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι γονείς μέλη της μειονότητας έχουν τη δυνατότητα να εγγράψουν τα παιδιά τους όχι στο μειονοτικό, αλλά στο πλησιέστερο δημόσιο ελληνόφωνο σχολείο, εάν βέβαια το επιθυμούν[856].

Η **διαχείριση** των υποθέσεων του σχολείου και κυρίως της ακίνητης περιουσίας του, ανατίθεται σε τριμελή Σχολική Εφορεία, η οποία αποτελείται από γονείς ή κηδεμόνες του μαθητών. Τα υποψήφια μέλη της επιτροπής υποδεικνύονται καταρχήν με αρχαιρεσίες μεταξύ των κατοίκων της κοινότητας ή της περιφέρειας του σχολείου και τελικά διορίζονται από το νομάρχη για τρία χρόνια[857].

Όσον αφορά στο **πλήθος των δημοτικών μειονοτικών σχολείων**, το 1978 λειτουργούσαν 281 με 14.300 περίπου μαθητές[858], το 1985 λιγότερα, 244 με 11.500 μαθητές[859], ενώ σήμερα υπάρχουν περίπου 234 τουρκόφωνα μειονοτικά δημοτικά σχολεία στους τρεις νομούς της Θράκης με ελαφρά

---

854 Άρθρο 4 παρ. 6.

855 Πρόκειται για δύο διμερείς συμφωνίες: α) Τη Μορφωτική Συμφωνία της 20ης Απριλίου 1951, *supra*, υποσ. 850, δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας μορφωτικών ιδρυμάτων της μίας χώρας στην άλλη (άρθρα 1 και 2). Επίσης διευθετεί ζητήματα ανταλλαγής επιστημονικού και εκπαιδευτικού προσωπικού (άρθρα 3, 6, 7 και 10). β) Το Μορφωτικό Πρωτόκολλο της 20ης Δεκεμβρίου 1968, το οποίο αποτελεί απλοποιημένου τύπου διεθνής συμφωνία, δεν μπορεί δηλαδή να γίνει επίκλησή του στο επίπεδο της εσωτερικής έννομης τάξης. Βλ. σύντομη περιγραφή του στο άρθρο του *Π. Πουλή*, Το νομικό πλαίσιο λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων στη Δυτική Θράκη, Διοικητική Δίκη, έτος Ε' 1994, τ. 5, σ. 1004.

856 Σύμφωνα με το πνεύμα της Υπουργικής Απόφασης 55369 της 16ης Μαΐου 1978 (όσον αφορά τις μετεγγραφές βλ. άρθρο 7). Περίπου 700 μουσουλμάνοι μαθητές είχαν εγγραφεί κατά το σχολικό έτος 1991-92 σε αποκλειστικά ελληνόφωνα δευτεροβάθμια σχολεία της Θράκης (480 μαθητές στο νομό Ξάνθης, 199 στο νομό Ροδόπης και 15 στο νομό Έβρου), ενώ ο αριθμός των μουσουλμάνων μαθητών σε δημοτικά σχολεία δεν ξεπερνούσε τους 10, για τό ίδιο σχολικό έτος, βλ. *M. Bitska*, Le multiculturalisme dans les écoles hétérogenes en Grèce, Le cas de la Thrace occidentale, Mémoire de DEA, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Strasbourg 1994, σ. 10.

857 Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση 70464/78 (βλ. ΦΕΚ Β' 579).

858 Σύμφωνα με αναφορά του τότε υφυπουργού Παιδείας *Β. Κοντογιαννόπουλου*, Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Β' Προεδρευομένης Δημοκρατίας, Σύνοδος Α', Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Τόμος τέταρτος, Συνεδριάσεις Π'-ΡΓ' (15 Μαΐου 1978-15 Ιουνίου 1978), Αθήνα 1978, σ. 274.

859 Βλ. *Λ. Μπαλτσιώτης*, Η εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης, Εκπαιδευτική Κοινότητα, τ. 15, Ιαν.-Φεβρ. 1992, σ. 19.

μικρότερο αριθμό μαθητών[860]. Στα σχολεία αυτά διορίζεται συνήθως μουσουλμάνος διευθυντής και χριστιανός υποδιευθυντής, ενώ ο συνολικός αριθμός των δασκάλων αντιστοιχεί στις απαιτήσεις του δυναμικού του εκάστοτε σχολείου[861]. Στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης θα αναφερθούμε αναλυτικά σε επόμενη παράγραφο.

4. Η **εποπτεία** των μειονοτικών σχολείων ανατίθεται στον υπουργό Παιδείας, όπως προβλέπει το άρθρο 3 του Νόμου 694/77, με ανάλογη εφαρμογή των διατάξεων που ρυθμίζουν την ιδιωτική εκπαίδευση[862]. Το ουσιαστικό όμως έλεγχο ασκεί το Συντονιστικό Γραφείο Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Μειονοτικής Εκπαίδευσης, το οποίο εδρεύει στην Καβάλα και το οποίο έχει συντονιστικές και εποπτικές αρμοδιότητες[863], στο πλαίσιο των οδηγιών που λαμβάνει από τη Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων του Υπουργείου Παιδείας. Επίσης στην Κομοτηνή και την Ξάνθη υπάρχουν από δύο Γραφεία Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης με διοικητικές αρμοδιότητες, αλλά και ευθύνη της λειτουργίας των δημοτικών σχολείων της περιφέρειάς τους. Τα μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια, αντίθετα, υπάγονται άμεσα στο Γραφείο της Καβάλας.

5. Στα μειονοτικά σχολεία διορίζονται **δάσκαλοι και καθηγητές**, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, οι πρώτοι για τη διδασκαλία των ελληνόγλωσσων, ενώ οι δεύτεροι για τη διδασκαλία των τουρκόγλωσσων

---

[860] Κατανομή των μειονοτικών δημοτικών σχολείων και των μαθητών τους (1990):

ΝΟΜΟΣ	Αριθμός σχολείων	Ποσοστό % στο σύνολο του νομού	Αριθμός μαθητών
Έβρου	22	9	777
Ροδόπης	125	54	5.950
Ξάνθης	87	36	4.995
ΣΥΝΟΛΟ	234	--	11.722

Τα στοιχεία αντλήθηκαν από τις εργασίες των *Θ. Σαρβανάκη*, Παράγοντες που επηρεάζουν τους μουσουλμανόπαιδες στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, εργασία, Παιδαγωγική Ακαδημία Αλεξανδρούπολης, Αλεξανδρούπολη 1987, σ. 43 επ. και *Ε. Κανακίδου*, *supra*, σ. 74. Σύμφωνα με την τελευταία, ως προς τη εθνοτική ταυτότητα των μαθητών τους, υπάρχουν 75 αμιγή τουρκικά σχολεία, 75 αμιγή πομακικά, 5 τσιγγάνικα και 34 μικτά. Βλ. επίσης έκθεση της ελληνικής κυβέρνησης, *supra*, υποσ. 836, σσ. 26-28, η οποία αναφέρει 260 δημοτικά σχολεία, στα οποία φοιτούν 11.000 μαθητές και απασχολούνται 770 χριστιανοί και μουσουλμάνοι δάσκαλοι. Αντίθετα, τα στοιχεία που διαθέτει το Υπουργείο Παιδείας στο κοινό για το ακαδημαϊκό έτος 1993-94 αναφέρουν την ύπαρξη 234 σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στα οποία φοίτησαν 9.101 μαθητές.

[861] Βλ. Υπουργική Απόφαση 55367/78 (βλ. ΦΕΚ Β' 501) "Περί συνθέσεως διδακτικού προσωπικού μειονοτικών σχολείων Δυτικής Θράκης".

[862] Σύμφωνα με το άρθρο 4 του ίδιου νόμου.

[863] Άρθρο 32 παρ. 1 του Νόμου 2009/92 (βλ. ΦΕΚ Α' 18) και άρθρα 1 παρ. 1.α' και β' του Νόμου 695/77.

μαθημάτων. Αν και οι χριστιανοί δάσκαλοι, μόνιμοι ή προσωρινοί, είναι σε κάθε περίπτωση δημόσιοι υπάλληλοι[864], το νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τη θέση των μουσουλμάνων δασκάλων χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη διαφορετικών καθεστώτων.

Καταρχήν, οι μουσουλμάνοι δάσκαλοι, απόφοιτοι της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης (ΕΠΑΘ)[865], οι οποίοι διορίζονται ως δημόσιοι υπάλληλοι, προσωρινοί ή μόνιμοι με απόφαση του νομάρχη και ύστερα από πρόταση του Συντονιστή Μειονοτικών Σχολείων[866]. Τα ζητήματα που σχετίζονται με την υπηρεσιακή κατάστασή τους ρυθμίζονται από τον Υπαλληλικό Κώδικα (Προεδρικό Διάταγμα 611/77) και το Νόμο 1566/77, ενώ τα σχετικά με τις υποχρεώσεις, καθήκοντα, μεταθέσεις και προαγωγές ρυθμίζονται από το Προεδρικό Διάταγμα 1024/79.

Πολυάριθμοι επίσης είναι οι συμβασιούχοι ιδιωτικού δικαίου μουσουλμάνοι δάσκαλοι που διορίζονται, για ένα έως τρία χρόνια στα μειονοτικά σχολεία και ύστερα από έγκριση του αρμόδιου νομάρχη[867], στο πλαίσιο της νομοθετικής εξουσιοδότησης του άρθρου 7 παρ. 1.α', β' και γ' του Νόμου 694/77. Οι συμβάσεις αυτές επιβαρύνουν το ταμείο των μειονοτικών σχολείων, τα οποία στην περίπτωση αυτή χρηματοδοτούνται από τους γονείς, την κοινότητα ή από άλλη πηγή, λειτουργώντας υπό ημιαυτόνομο καθεστώς. Έτσι, δημιουργείται εν μέρει παρέκκλιση από το περιεχόμενο των παραγράφων 6 και 8 του άρθρου 2 του νόμου 1566/85 , σύμφωνα με τις οποίες "*η πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρέχεται από το κράτος δωρεάν* " και "*οι δαπάνες λειτουργίας των σχολείων αντιμετωπίζονται με κρατικές επιχορηγήσεις προς την τοπική αυτοδιοίκηση, η οποία έχει την ευθύνη της διάθεσης και διαχείρισης των σχετικών πιστώσεων* ". Πρόσθετα προβλήματα προκύπτουν επίσης από την ανισότητα του ύψους της αμοιβής μεταξύ των δασκάλων του δημοσίου και των συμβασιούχων ιδιωτικού δικαίου.

Τέλος, δάσκαλοι και καθηγητές είναι δυνατό να διοριστούν για προσδιορισμένο χρόνο και τούρκοι υπήκοοι, σύμφωνα με τη Μορφωτική Συμφωνία του 1951 και τις Υπουργικές αποφάσεις 55368/16.5.1978 και

---

[864] Η διαδικασία διορισμού των χριστιανών δασκάλων καθορίζεται από τις διατάξεις του άρθρου 15, Κεφ. Α', του Νόμου 1566/85, με ορισμένες εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα ο διορισμός σε απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές, σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα 39/92 (βλ. ΦΕΚ Α' 19) "Ρύθμιση θεμέτων μειονοτικής εκπαίδευσης Θράκης". Αναλυτικά για το καθεστώς των δασκάλων των μειονοτικών σχολείων, βλ. *Π. Πουλής*, *supra*, σσ. 1011-1013.

[865] *Infra*.

[866] Άρθρο 3 παρ. 1 του Προεδρικού Διατάγματος 1024/79.

[867] Για τη διαδικασία πρόσληψης και τα απαιτούμενα προσόντα, βλ. ΥπουργικήΑπόφαση Ζ2/219/24-5-1993 "Τρόπος πρόσληψης μουσουλμάνων δασκάλων με σύμβαση εξηρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου και άλλες διατάξεις".

Z2/219/24.5.1993, στο πλαίσιο των εκπαιδευτικού χαρακτήρα ανταλλαγών στελέχωσης των μειονοτικών σχολείων στην Κωνσταντινούπολη και στη Θράκη. Ο αριθμός όμως των απόφοιτων της ΕΠΑΘ αρκεί πλέον για την κάλυψη των θέσεων, με αποτέλεσμα τέτοιοι διορισμοί να ελαχιστοποιηθούν.

6. Η **κατάρτιση των μουσουλμάνων δασκάλων** είναι συνδεδεμένη με την Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1969[868] και της οποίας οι απόφοιτοι διορίζονται δάσκαλοι στα δημοτικά μειονοτικά σχολεία. Στο πλαίσιο της ΕΠΑΘ προβλέπεται η ίδρυση, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Νόμου 1920/1991, Ιερατικού Μουσουλμανικού Τμήματος με στόχο την αρτιότερη κατάρτιση μουσουλμάνων ιερουργών.

Το πρώτο αποτελέσμα της δημιουργίας της Ακαδημίας ήταν η βελτίωση, συγκριτικά με την προηγούμενη κατάσταση, του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης και η μείωση του αριθμού των από την Τουρκία διορισμένων δασκάλων.

Κατά κανόνα η Ακαδημία τροφοδοτείται με αποφοίτους λυκείου ή άλλης ισότιμης σχολής, αλλά κυρίως με τους αποφοίτους των μουσουλμανικών ιεροσπουδαστηρίων ή της Β' τάξης του λυκείου. Οοι προερχόμενοι από τις δύο τελευταίες κατηγορίες κατατάσσονται στην προκαταρκτική τάξη της ΕΠΑΘ[869]. Οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων, υποψήφιοι δάσκαλοι στα μειονοτικά σχολεία, συχνά παραγκωνίζουν τους πτυχιούχους τουρκικών ακαδημιών από τη σχετική επετηρίδα, σε αντίθεση με την πρόβλεψη του ελληνοτουρκικού Συμφώνου του 1951[870]. Όσον αφορά στην κατάρτιση (διετής ή τριετής ανάλογα με το ίδρυμα προέλευσης των φοιτητών της) των φοιτητών της ΕΠΑΘ, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί παρά ελλιπής και ανορθόδοξη για τη διδασκαλία των μαθημάτων στην τουρκική γλώσσα στα δημοτικά μειονοτικά σχολεία, καθώς το πρόγραμμα σπουδών διδάσκεται μόνο στα ελληνικά. Ιδιαίτερα επιβαρυντικό είναι το γεγονός της *de facto* απαγόρευσης της χρήσης στους χώρους της Ακαδημίας της τουρκικής-μητρικής γλώσσας των φοιτητών, καθώς και ότι ο διορισμός τους ανήκει κατ' αποκλειστικότητα στην διακριτική ευχέρεια του

[868] Βασιλικό Διάταγμα 31/10.10.1968 (βλ. ΦΕΚ Α' 8/1969). Σχετικό με την οργάνωση και λειτουργία της ΕΠΑΘ, το Βασιλικό Διάταγμα 725/1969 (βλ. ΦΕΚ Α' 226) και τα άρθρα 2-12 το Νόμου 695/1977 (βλ. ΦΕΚ Α' 264). Πριν από την ίδρυσή της, οι μελλοντικοί μουσουλμάνοι δάσκαλοι επιμορφώνονταν σε ειδικά σεμινάρια που αφορούσαν στα μαθήματα που θα αναλάμβαναν να διδάξουν, αλλά και στην τελειοποίηση των γνώσεων της ελληνικής γλώσσας.

[869] Βλ. άρθρο 2 του Βασιλικού Διατάγματος 539/1969 (βλ. ΦΕΚ Α' 165) και άρθρο 3 παρ. 8 του Νόμου 695/1977, αντίστοιχα

[870] Βλ. σχετικά άρθρο 7 παρ. 1 εδ. ε.1 του Νόμου 694/1977.

νομάρχη[871], αντίθετα με ό,τι ισχύει για τους χριστιανούς υποψήφιους δασκάλους στις αντίστοιχες θέσεις στα ίδια σχολεία.

Η χαμηλής ποιότητας εκπαίδευση των μουσουλμάνων δασκάλων οπωσδήποτε δυσχεραίνει την επίτευξη των σκοπών της παιδείας του μειονοτικού χώρου. Η υποσχόμενη αναβάθμισή της ΕΠΑΘ σε τετραετή πανεπιστημιακή σχολή θα θέσει ασφαλώς σε νέες βάσεις το σύστημα κατάρτισης των μουσουλμάνων δασκάλων, το οποίο θα πρέπει να εμπλουτιστεί με την παροχή εξειδικευμένων γνώσεων στους τομείς της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας των μειονοτήτων, ή με την παράδοση μαθημάτων σχετικά με το ζήτημα της διγλωσσίας και της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των μαθητών. Η κατάρτιση στα ζητήματα αυτά δεν θα ήταν ουσιαστική ούτε αποδοτική, αν η διδασκαλία τους δεν επεκτεινόταν και στους χριστιανούς μελλοντικούς δασκάλους των μειονοτικών σχολείων.

7. Η ιδιαιτερότητα του **περιεχομένου του εκπαιδευτικού προγράμματος** αφορά πρώτον στη γλώσσα διδασκαλίας και δεύτερον στη θρησκευτική παιδεία[872]. Πριν εξετάσουμε τα δύο αυτά στοιχεία θα πρέπει να αναφερθούμε στη θέση των δύο κοινωνικο-πολιτικών ρευμάτων που κυριαρχούσαν στο εσωτερικό της μειονότητας, στο ρόλο τους στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κατευθύνσεων στην παιδεία της μειονότητας, αλλά και στην επίδρασή τους στην υιοθέτηση ορισμένων πρακτικών που σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο διδασκαλίας. Η διαμάχη μεταξύ των συντηρητικών ισλαμιστών, των νεωτεριστών νεότουρκων και στη συνέχεια των κεμαλιστών, χαρακτηρίζει την εξελικτική πορεία του μειονοτικού εκπαιδευτικού συστήματος από την ίδρυσή του. Η βαθμιαία υποχώρηση της επιρροής των πρώτων σε όφελος των δεύτερων αναπτύχθηκε στο πλαίσιο που όριζε η ελληνοτουρκική προσέγγιση και συνεργασία σε ορισμένους τομείς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, παρόλο το ρηξικέλευθο χαρακτήρα τους. Η εξαγωγή των κεμαλικών ιδεωδών από την Τουρκία προς τη μειονότητα της Θράκης δεν βρήκε εμπόδια από το ελληνικό κράτος, στο μέτρο που αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα στην δημιουργία ενός ισλαμιστικού κινήματος στην ελληνική επικράτεια και που δεν σχετίζονταν με αλυτρωτικές βλέψεις. Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώθηκε το υφιστάμενο σύστημα θρησκευτικών αξιών, οι οποίες αναμφίβολα δίνουν το

[871] Σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 2 του Προεδρικού Διατάγματος 1024 της 19/28 Δεκεμβρίου 1979 (βλ. ΦΕΚ Α' 288).

[872] Για τη σημασία της διδασκαλίας του Κορανίου και τη θέση της ισλαμικής θρησκείας στη μειονοτική εκπαίδευση, βλ. αναλυτικά *Σ. Μηναΐδης*, *supra*, σ. 268 επ. Σχετικά με την αντιπαλότητα στο εσωτερικό της μειονότητας μεταξύ των μοντερνιστών-κεμαλιστών και των θρησκευτικών κύκλων, βλ. *Y. Frangopoulos*, Les grecs musulmans : A propos d'une minorité religieuse dans les Balkans, Balkan Studies, Vol. 34, No 1, Thessaloniki, 1993, σ. 114 επ.

στίγμα και των κοινωνικών δομών της μειονότητας. Οι προσπάθειες των συντηρητικών μουσουλμάνων για ομογενοποίηση της μειονότητας κάτω από τη σκεπή της ενιαίας και κυρίαρχης θρησκείας, με τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων του εκπαιδευτικού προγράμματος από τους απόφοιτους των ιεροδιδασκαλείων Κομοτηνής και Εχίνου και τη διατήρηση του αραβικού αλφάβητου ως αποκλειστική γραφή, όχι μόνο των θρησκευτικών κειμένων, αλλά και της τουρκικής γλώσσας, υποχώρησαν στην πίεση των νεωτεριστών, οι οποίοι κατάφεραν να προωθήσουν το κεμαλικό πρότυπο. Έτσι, μεταξύ άλλων καινοτομιών, η λατινική γραφή αντικατέστησε την αραβική μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ενώ σε άλλους τομείς, όπως το ενδυματολογίο των γυναικών, υπερίσχυσαν οι προϋπάρχουσες συνήθειες.

Η παράγραφος 1 του άρθρου 41 της Συνθήκης της Λωζάνης δεσμεύει το ελληνικό κράτος να παρέχει "*ως προς την δημόσιαν εκπαίδευσιν, τας προσήκουσας ευκολίας προς εξασφάλισιν της εν τοις δημοτικοίς σχολείοις παροχής* ***εν τη ιδία αυτών γλώσση****, της διδασκαλίας εις τα τέκνα των εν λόγω* [ελλήνων] *υπηκόων* ". Κατά την εφαρμογή της διάταξης αυτής, η οργάνωση της μειονοτικής εκπαίδευσης θεμελιώνεται στην κατά τεκμήριο χρήση της τουρκικής γλώσσας ως μητρικής από το σύνολο της μουσουλμανικής μειονότητας. Το σύστημα που υιοθετεί αποτελεί συνδυασμό της πρότασης που υιοθετεί την αποκλειστική διδασκαλία της μητρικής ή μειονοτικής γλώσσας, εκείνης που υιοθετεί τη διδασκαλία των επί μέρους μαθημάτων στη μητρική ή μειονοτική γλώσσα, την εκμάθηση της επίσημης γλώσσας, αλλά και τη διδασκαλία ορισμένων μόνο μαθημάτων σε αυτή. Το σύστημα της μειονοτικής εκπαίδευσης θεμελιώνεται σε μία ευρεία ερμηνεία της διάταξης που μόλις προαναφέραμε σε σχέση με την ακόλουθη: *"Η διάταξις αυτή δεν κωλύει την* [ελληνική] *Κυβέρνησιν να καταστήση υποχρεωτικήν την διδασκαλίαν της* [ελληνικής] *γλώσσης εν τοις ειρημένοις σχολείοις*"[873]. Έτσι, εκτός από γλωσσικά μαθήματα, την εκμάθηση δηλαδή των ελληνικών και των τουρκικών, τα υπόλοιπα μαθήματα της μειονοτικής εκπαίδευσης διδάσκονται στη μία ή την άλλη γλώσσα. Σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1.ε' του Νόμου 694/77, αρμόδιος να αποφασίσει την κατανομή των ωρών διδασκαλίας είναι ο υπουργός Παιδείας.

Στα ελληνικά διδάσκεται η ιστορία, η μελέτη του περιβάλλοντος[874], η γεωγραφία και η γλώσσα, ενώ στα τουρκικά τα θρησκευτικά, η φυσική, η

---

[873] Άρθρο 41 παρ. 1 εδ. β'.

[874] Με την εγκύκλιο υπ' αριθ. Ζ2/15/9.1.1985 (βλ. ΦΕΚ Β' 20, 17.1.1985) καθιερώνεται η διδασκαλία του μαθήματος αυτού στα ελληνικά, ανατρέποντας την ισορροπία των ωρών διδασκαλίας μεταξύ των δύο γλωσσών σε βάρος των τουρκικών και αντίθετα προς την παράγραφο Ι.α' και Ι.β' του ελληνοτουρκικού μορφωτικού Πρωτοκόλλου του 1968: "*α) Τα μέχρι*

χημεία, η γυμναστική, τα τεχνικά, η ωδική και η γλώσσα. Ο χρόνος διδασκαλίας των μαθημάτων στα ελληνικά και στα τουρκικά δεν προσδιορίζεται από το νόμο, όμως μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι η κάθε γλώσσα χρησιμοποιείται στο 50% περίπου του συνολικού χρόνου[875].

Όπως ήδη έχουμε τονίσει στις εισαγωγικές παρατηρήσεις, αλλά και στην ανάλυση του περιεχομένου του δικαιώματος στο οικείο κεφάλαιο[876], η διδασκαλία της μητρικής ή μειονοτικής γλώσσας και ακόμη περισσότερο η διδασκαλία των μαθημάτων του εκπαιδευτικού προγράμματος στη γλώσσα αυτή, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της διατήρησης και προαγωγής της πολιτιστικής και γλωσσικής ταυτότητας, καθώς και της συλλογικής συνείδησης της μειονοτικής ομάδας, που θεμελιώνεται όχι μόνο στη γλωσσική ιδιαιτερότητα, αλλά και στην ευρύτερη εθνοτική. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις ρυθμίσεις των σχετικών νόμων και διαταγμάτων που θεσπίστηκαν σε εφαρμογή του άρθρου 41 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάνης, η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης τεκμαίρεται ότι στο σύνολό της είναι τουρκόφωνη, και συνεπώς η γλώσσα στην οποία θα παρέχεται η εκπαίδευση θα είναι η τουρκική, χωρίς να αποκλείεται βέβαια και η διδασκαλία της ελληνικής. Ωστόσο, η εθνοτική σύνθεση, καθώς και η γλωσσική κατάσταση των επί μέρους μουσουλμανικών μειονοτικών ομάδων δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην ισχύουσα νομοθετική ρύθμιση εφαρμογής της Συνθήκης. Ο αποκλεισμός των δύο άλλων μειονοτικών γλωσσών που

σήμερον εις την επίσημον γλώσσαν διδασκόμενα μαθήματα θα διδάσκονται και εν τω μέλλοντι εις την αυτήν γλώσσαν. β) Η διδασκαλία πάντων των άλλων μαθημάτων θα γίνεται εις την μειονοτικήν γλώσσα άνευ εξαιρέσεως ".

875 Πίνακας μαθημάτων ανά γλώσσα διδασκαλίας. Ο αριθμός των ωρών διδασκαλίας είναι ίσος και για τα δύο τμήματα (τάξεις β'+γ'+δ' και α'+ε'+στ'), Διθέσιο μειονοτικό δημοτικό σχολείο Εσοχής, σχολικό έτος 1989-1990:

ΓΛΩΣΣΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	**ΕΛΛΗΝΙΚΗ**	**ΤΟΥΡΚΙΚΗ**
Μάθημα [ώρες διδασκαλίας]	Ελληνικά [10], Γεωγραφία [7], Ιστορία [2]	Τουρκικά [7], Θρησκευτικά [3], Αριθμητική/ Γεωμετρία [3],Φυσική Ιστορία [2], Αγωγή του Πολίτη [2], Τεχνικά [1], Ωδική [1/2],Γυμναστι-κή [1/2]
Σύνολο: ώρες/εβδομάδα	19	18

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σύμφωνα με πρόγραμμα εργασίας του σχολικού έτους 1984-85, όπως το υποδείκνυε το 2ο Γραφείο Μειονοτικών Σχολείων Δ.Ε. Ροδόπης, (Αρ. Πρωτ. 2/639, Αρ. Εγκ. 26, Κομοτηνή 15.10.1984), στο σύνολο των 184 διδακτικών ωρών σε εξαθέσιο δημοτικό σχολείο, τα ελληνικά διδάσκονταν ή χρησιμοποιούνταν για τη διδασκαλία ορισμένων μαθημάτων 79 ώρες, ενώ τα τουρκικά 107 ώρες. Όσον αφορά στα αναλυτικά προγράμματα των τάξεων του δημοτικού, καθώς και σχετικά με τη λειτουργία και τις παιδαγωγικές επιπτώσεις της γλώσσας διδασκαλίας τους, βλ. *Ε. Κανακίδου*, *supra*, σσ. 83-94. Βλ. σχετικά και *Θ. Τζούλης κ.ά.*, Διδακτική Μεθοδολογία Μειονοτικού Σχολείου, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, ΠΤΔΕ-ΔΠΘ, Αλεξανδρούπολη 1992, σσ. 24-26.

876 *Supra*, δεύτερο μέρος.

χρησιμοποιούνται από τους μουσουλμάνους, και συνεπώς προστατεύσιμων από τη Συνθήκη της Λωζάνης, πλήττει το δικαίωμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων, σχετικά με τη χρήση και διδασκαλία της γλώσσας τους σε μειονοτικά σχολεία, αλλά και συμβάλλει σε αφομοιωτικές διαδικασίες που οδηγούν στον -τουλάχιστον γλωσσικό- εκτουρκισμό και εξελληνισμό τους. Τα επιχειρήματα της Πολιτείας σχετικά με τις πρακτικές δυσκολίες που θα προέκυπταν από ένα τέτοιο εγχείρημα, καθώς και με το γεγονός ότι οι δύο αυτές γλώσσες δεν έχουν γραπτή μορφή, δεν έχουν νομική βάση, αλλά συνιστούν όψιμες δικαιολογίες πολιτικού χαρακτήρα ύστερα από περισσότερο μισού αιώνα λειτουργίας του μειονοτικού εκπαιδευτικού συστήματος[877]. Παράλληλα, καθώς το κριτήριο υπαγωγής στην τουρκόφωνη εκπαίδευση είναι η μουσουλμανική θρησκεία και όχι η γλώσσα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι εισάγονται διακρίσεις σε βάρος του χριστιανικού τουρκόφωνου πληθυσμού (Γκαγκαούζοι), του οποίου η γλωσσική ιδιαιτερότητα δεν προστατεύεται -ήδη βρίσκεται στο δρόμο της οριστικής αφομοίωσης.

Από την άλλη πλευρά, η ελλιπής διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε συνδυασμό με τις ιδιάζουσες συνθήκες που επικρατούν στο χώρο της εκπαίδευσης της μειονότητας, όπως ο μεγάλος αριθμός αργιών (συσσώρευση των χριστιανικών και μουσουλμανικών εορτών), ο μη έλεγχος του αριθμού των απουσιών και η πλημμελής παρακολούθηση της προόδου των μαθητών, έχει αποτέλεσμα την μέτρια, αν όχι κακή γνώση, των ελληνικών κατά την αποφοίτηση των μαθητών από το δημοτικό σχολείο. Οι κοινωνικές επιπτώσεις του φαινομένου είναι καθοριστικές όχι μόνο σε ατομικό επίπεδο, αλλά και σε συλλογικό, καθώς ελαχιστοποιούνται οι δυνατότητες ένταξης των μουσουλμάνων στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Έτσι, τα κύρια διακριτά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις επί μέρους μειονοτικές ομάδες, δηλαδή η γλώσσα και θρησκεία, δεν αποτελούν πηγή πολιτιστικού πλούτου και ανάπτυξης, αλλά αντίθετα παράγοντες που οδηγούν στον αναλφαβητισμό, στη γκετοποίηση και στην απόρριψη. Η σωστή και σε βάθος παράλληλη εκμάθηση της μητρικής-μειονοτικής γλώσσας και της επίσημης ελληνικής δεν είναι δύσκολο να επιτευχθεί. Ωστόσο, απαιτείται προγραμματισμός, κατάλληλα σχολικά εγχειρίδια, καταρισμένοι δάσκαλοι και πιθανόν αύξηση των ωρών διδασκαλίας των ελληνικών, όχι σε βάρος των τουρκικών, αλλά στο πλαίσιο της ουσιαστικής εκμάθησης και των δύο γλωσσών[878].

---

[877] Βλ. έκθεση της ελληνικής κυβέρνησης, *supra*, σ. 26.

[878] Προτάσεις για την αναβάθμιση, αναδιοργάνωση και βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος της μειονότητας, βλ. στην αναλυτική και διεισδυτική μονογραφία της *Ε. Κανακίδου*, Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1994, σσ. 105-117, σύμφωνα με την οποία θα πρέπει: α) να ιδρυθούν μειονοτικά νηπιαγωγία, β)

Η ιδιαιτερότητα του περιεχομένου της **θρησκευτικής εκπαίδευσης** της μειονότητας θεμελιώνεται άμεσα από το άρθρο 38 της Συνθήκης της Λωζάνης. Επίσης με αρνητικό τρόπο και από το άρθρο 6 παρ. 1 του Ν. 4862/1931, σύμφωνα με το οποίο "*απαγορεύεται στα ελληνικά σχολεία, δημόσια και ιδιωτικά, η διδασκαλία του ορθόδοξου θρησκευτικού μαθήματος σε ετεροδόξους μαθητάς* "[879].

Η θέση του μαθήματος των θρησκευτικών στα μειονοτικά σχολεία, η ερμηνεία του Κορανίου, η ισλαμική ηθική και η ισλαμική εκκλησιαστική ιστορία, σχετίζεται άμεσα με τη φύση και το ρόλο του ισλάμ στην εσωτερική δικαιική και κοινωνική τάξη της μουσουλμανικής μειονότητας. Η διδασκαλία του Κορανίου στα δημοτικά σχολεία ανταποκρίνεται στη θρησκευτική ιδιαιτερότητα της μειονότητας και συμβάλλει στην καλλιέργεια της θρησκευτική της ταυτότητας. Μέσα από το μάθημα των θρησκευτικών το μειονοτικό σχολείο αποσκοπεί στην "*ανάπτυξη του θρησκευτικού αισθήματος* " επιχειρώντας να διδάξει στους μαθητές του ότι "*η ισλαμική θρησκεία στηρίζεται επί αρχών ηθικών και καλών* " και ότι άμεσα "*θα τους μεταδώσει την πίστη προς το Θεό και τη συμμόρφωση στους ανθρώπους και τις εντολές τους* "[880]. Επίσης η προβλεπόμενη συμμετοχή ιερουργών, ως εκπαιδευτικών λειτουργών, στη διδασκαλία των θρησκευτικών αποτελεί ευνοϊκό παράγοντα για την ένταξη

να επεκταθεί η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας με σκοπό την εμπέδωσή της και την ένταξη των μαθητών στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, γ) να αναθεωρηθεί το περιεχόμενο των μαθημάτων και των σχολικών βιβλίων. "*Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να υπάρχει επιμονή στον τονισμό των ιδιαιτεροτήτων, αλλά η ύλη πρέπει να είναι διαμορφωμένη κατά τρόπο τέτοιο ώστε να βοηθά στη σύγκληση των δύο πολιτισμικών συστημάτων στο επίπεδο των εμπειριών* ", δ) να εξειδικευτεί η κατάρτιση των δασκάλων, χριστιανών και μουσουλμάνων. Βλ. επίσης *Α. Παρέσογλου*, Μουσουμανικές μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκάνια, *supra,* υποσ. 728, σσ. 833-835, ο οποίος προτείνει α) τον επαναπροσδιορισμό της ισχύος των μορφωτικών ελληνοτουρκικών συμφωνιών, β) την αναβάθμιση της ΕΠΑΘ, γ) την πειραματική διδασκαλία της πομακικής γλώσσας και των ρομανί, δ) την καταπολέμηση του αναφαλβατισμού, ε) την παροχή δυνατότητας συνέχισης των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στ) την αποτελεσματική διδασκαλία των ελληνικών. Από το χώρο των μουσουλμάνων δασκάλων, σχόλια για την υπάρχουσα κατάσταση της μειονοτικής εκπαίδευσης και συγκεκριμένες προτάσεις για βελτιώσεις, βλ. *Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης*, Έκθεση Ειδικής Επιτροπής που αφορά στα προβλήματα της παιδείας της τουρκικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη, 12.12.1987, ανέκδοτο, Κομοτηνή.

[879] Θα πρέπει να συσχετιστεί με το περιεχόμενο του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος σχετικά με την "*ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης* ".

[880] Άρθρα 2 παρ. β και 17 αντίστοιχα, της απόφασης αριθ. 149251/28.11.1957 του Υπουργού Παιδείας "Περί του αναλυτικού προγράμματος των Μουσουλμανικών σχολείων" (βλ. ΦΕΚ Α' 162/4.6.1958), σύμφωνα με την ειδική πρόβλεψη του άρθρου 2 του Νομοθετικού Διατάγματος 3065/1954: "*Δια πράξεως του επί της Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Υπουργού μετά γνώμην Επιτροπής, αποτελούμενης εκ Διευθυντών Τουρκικών μειονοτικών σχολείων, οριζομένης υπό του Γεν. Διοικητού Θράκης και μετά γνωμοδότησιν του Κ.Δ.Γ. Συμβουλίου Εκπαιδεύσεως θα καθοριστεί επί τη βάσει του ισχύοντος δια τα Δημόσια σχολεία Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως προγράμματος* ". Βλ. σχετικά *Γ. Σωτηρέλη*, Θρησκεία και εκπαίδευση, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σ. 175 επ.

των μαθητών στο κοινωνικό περιβάλλον της ευρύτερης μουσουλμανικής μειονότητας και το σύστημα αξιών που το διέπει. Ωστόσο, ο ιδιαίτερα υψηλός βαθμός θρησκευτικότητας και η προσκόλληση σε συγκεκριμένο τρόπο ζωής, που αυτός συνεπάγεται, καθώς αναπαράγεται πιο εύκολα σε ένα κλειστό και σχετικά απομονωμένο κοινωνικό σύστημα, τελικά δυσχεραίνει κάθε προοπτική ενσωμάτωσης στην κοινωνία που συνιστά το σύνολο των σύνοικων πληθυσμών της Θράκης και ελαχιστοποιεί τις δυνατότητες συμμετοχής στις οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις της.

8. **Δευτεροβάθμια και προσχολική εκπαίδευση**. Παρά την υποχρέωση της Ελλάδας να παράσχει ειδική εκπαίδευση στις μουσουλμανικές μειονότητες στη μητρική τους γλώσσα μόνο στη πρωτοβάθμια εκπαίδευση, σύμφωνα με το άρθρο 41 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάνης, το ελληνικό κράτος επέκτεινε στη μεταπολεμική περίοδο το ειδικό μειονοτικό καθεστώς και στη **μέση εκπαίδευση**, καθώς η υποχρεωτική εκπαίδευση είχε πλέον καθοριστεί σε διεθνές επίπεδο για μία περίοδο εννέα ετών. Ωστόσο, η λειτουργία των δύο μειονοτικών γυμνασίων/λυκείων, ένα στην Κομοτηνή[881] και ένα στη Ξάνθη[882], καθώς και πέντε ελληνόγλωσσων -εκτός από το μάθημα των θρησκευτικών που διδάσκεται στην τουρκική- γυμνασίων/λυκείων στην ορεινή περιοχή της Ροδόπης[883], ασφαλώς δεν είνναι δυνατό να καλύπτει τις εκπαιδευτικές ανάγκες της μειονότητας[884]. Ούτε βέβαια η καθυστερημένη κατάργηση των

[881] Το Γυμνάσιο Τζελάλ Μπαγιάρ ιδρύθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα 2203 (βλ. ΦΕΚ Α' 222/15.8.1952). Ενδεικτικά αναφέρουμε, ότι σύμφωνα με το πρόγραμμα της τρίτης τάξης για το ακαδημαϊκό έτος 1994-'95, τα μαθήματα Νέα και Αρχαία Ελληνικά, Αγωγή, και Ιστορία (σύνολο διδασκαλίας 11 ώρες την εβδομάδα) διδάσκονται στα ελληνικά, ενώ, τα Θρησκευτικά, Μαθηματικά, Φυσική και Χημεία (συνολικά 9 ώρες την εβδομάδα) διδάσκονται στα τουρκικά. Αντίστοιχο είναι και το πρόγραμμα των μαθημάτων της Α' και Β' τάξης του Γυμνασίου.

[882] Ιδρύθηκε με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων της 5.4.1965 "Περί χορηγήσεως αδείας ιδρύσεως Μειονοτικού Γυμνασίου στην Ξάνθη" (βλ. ΦΕΚ Γ' 142/27.4.1965).

[883] Γυμνάσια Σμίνθης, Γλαύκης, Εχίνου και Θεσμών στο νομό Ξάνθης και Οργάνης στο νομό Ροδόπης. Τα γυμνάσια αυτά δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν τμήμα της μειονοτικής εκπαίδευσης καθώς δεν προβλέπεται η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας, ούτε, εκτός από το μάθημα των θρησκευτικών, τη διδασκαλία στα τουρκικά ορισμένων μαθημάτων του εκπαιδευτικού προγράματος. Εξάλλου, το γλωσσικό τους καθεστώς δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες των -στη μεγάλη τους πλειοψηφία- πομάκων δίγλωσσων και συχνά τρίγλωσσων μαθητών τους.

[884] Λιγότερο από το 10% των μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συνεχίζουν τη φοίτησή τους σε μειονοτικό δευτεροβάθμιο ίδρυμα, βλ. *Λ. Μπαλτσιώτη*, *supra,* σ. 19. Κάθε χρόνο αποφοιτούν από τη δημοτική εκπαίδευση περίπου 1300 περίπου μαθητές, από τους οποίους 400 -κυρίως κορίτσια- εγκαταλείπουν οριστικά το σχολείο. Περίπου 370 συνεχίζουν σε γυμνάσιο ή τεχνική σχολή και μόνο 180 σε λύκειο. Ορισμένοι συνεχίζουν σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Τουρκίας. Τελικά, μόνο ένα ποσοστό 0,2% θα εισαχθεί σε ανώτερη σχολή της Ελλάδας, ενώ το ποσοστό εισαγωγής σε ανώτατες σχολές αγγίζει το μηδέν, βλ. *Ε. Κανακίδου*, *supra*, σσ. 95-96.

εισαγωγικών εξετάσεων[885] και η αντικατάστασή τους με το σύστημα της κλήρωσης[886] μπορεί να θεωρηθεί ότι διευκόλυνε την πρόσβαση για όλους τους μμαθητές στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση. Η νομιμότητα της απόφασης αυτής θα πρέπει να ελεγχθεί με βάση το περιεχόμενο της ενιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης που ισχύει στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με το κατά πόσο ο όρος "δημοτικά σχολεία" που διατύπωνε η Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 περιλαμβάνει πλέον και τα γυμνάσια: σύμφωνα με τις παραγράφους 1 και 3 του άρθρου 2 του νόμου 1566/85, "*η πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρέχεται στα νηπιαγωγεία και στα δημοτικά σχολεία* ", ενώ "*η φοίτηση είναι υποχρεωτική στα δημοτικό σχολείο και στο γυμνάσιο* ". Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι ηη ίδρυση μειονοτικών **νηπιαγωγείων** δεν προβλέπεται, παρόλο που αποτελούν τμήμα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η ένταξη προσχολικής εκπαίδευσης στο ειδικό εκπαιδευτικό σύστημα της μειονότητας, θα επιτάχυνε τις διαδικασίες εκμάθησης και θα αποτελούσε το χώρο μιας πρώτης ομαλής προσέγγισης των παιδιών με το νέο δίγλωσσο περιβάλλον τους.

Επίσης η Υπουργική Απόφαση Ζ2/277/17.5.1984[887] εφαρμόζει το Νομοθετικό Διάταγμα 460/10.8.1983, σύμφωνα με το οποίο η γλώσσα των εισαγωγικών εξετάσεων στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ορίζεται αποκλειστικά η ελληνική, χωρίς να προβλέπεται ειδικό σύστημα εισαγωγής για όσους μαθητές έχουν αποφοιτήσει από μειονοτικό δευτεροβάθμιο σχολείο, με αποτέλεσμα τη δραστική μείωση της πιθανότητας επιτυχίας των μαθητών αυτών στη διαδικασία εισαγωγής στα ελληνικά πανεπιστήμια. Συνακόλουθα, για τους μαθητές αυτούς, η φοίτηση στα τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα της Τουρκίας καθίσταται ως η ευκολότερη δυνατή επιλογή .

9. Όσον αφορά στα **εγχειρίδια** των μειονοτικών σχολείων, το πρόβλημα που βασάνιζε δασκάλους και μαθητές σχετικά με το ξεπερασμένο πλέον περιεχόμενό τους, δεν έχει ακόμη αποκατασταθεί. Τα νέα βιβλία που εκδόθηκαν μονομερώς από το ελληνικό υπουργείο Παιδείας είναι βέβαια αντίστοιχης ποιότητας με εκείνα των ελληνόγλωσσων μαθημάτων, όμως δεν ανταποκρίνονται στις ειδικές γλωσσικές ανάγκες των μαθητών, ούτε είναι προσαρμοσμένα στις ειδικές πολιτισμικές συνθήκες στις οποίες θα διδαχθούν.

---

[885] Η διατήρηση του συστήματος εισαγωγής στα μειονοτικά γυμνάσια με το σύστημα των εξετάσεων, σύμφωνα με τον Αναγκαστικό Νόμο 129/1967 και τη Γνωμοδότηση του ΑΕΣ υπ' αριθ. 11/11.4.1975, ενώ ήδη αυτό είχε καταργηθεί στα υπόλοιπα γυμνάσια της χώρας, ξεπερνούσε ασφαλώς τα όρια της συνταγματικότητας.

[886] Υπουργική απόφαση Ζ2/205/20.5.1993, "*Περί τρόπου εγγραφής μαθητών στην Α' τάξη των μειονοτικών γυμνασίων* ".

[887] Βλ. ΦΕΚ Β' 316/21.5.1984. Η απόφαση είναι διευκρινιστική της προγενέστερης Γ2/640/6.3.1984, κεφ. Δ'.

Οι πολιτικού χαρακτήρα εμπλοκές παραγόντων και μελών της μειονότητας (βλ. άρνηση σε πολλές περιπτώσεις χρήσης τους από δασκάλους και γονείς) και η μη προσαρμογή της ύλης των βιβλίων αυτών στις συγκεκριμένες απαιτήσεις των τουρκόφωνων και αλλόγλωσσων μαθητών, αποτελούν ακόμη έναν σημαντικό παράγοντα επιδείνωσης της αναποτελεσματικότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης στο μειονοτικό στοιχείο.

Η συγγραφή των σχολικών βιβλίων ανατίθεται[888] σε εκπαιδευτικό με απόφαση του υπουργού Παιδείας και ύστερα από εισήγηση του Συντονιστή Μειονοτικών Σχολείων σύμφωνα με την εξουσιοδότηση του άρθρου 7 παρ. 1.ε'.2 του Νόμου 694/77[889], καθιστώντας ανενεργό την παράγραφο 15 του Μορφωτικού Πρωτοκόλλου του 1968 και τις διαδικασίες που προβλέπει και που προϋποθέτουν συνεργασία των αρμόδιων ελληνικών και τουρκικών αρχών για τη συγγραφή και έκδοση των σχολικών βιβλίων.

Τέλος, η ποινικοποίηση της έκφρασης παραπόνων από φορείς της μειονότητας σχετικά, μεταξύ άλλων, με την κατάσταση της εκπαίδευσης και των γλωσσικών ελευθεριών φορτίζει ακόμη περισσότερο την ένταση που ενδεχομένως αυτά δημιουργούν και δεν συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών. Συγκεκριμένα, με την απόφαση 1126/1994 ο ΑΠ απέριψε την αναίρεση του Σ. Αχμέτ Σαδίκ κατά της υπ' αριθ. 381/1994 απόφασης του Τριμελούς Εφετείου Θεσσαλονίκης, με την οποία το τελευταίο έκρινε ένοχο τον κατηγορούμενο για διασπορά ψευδών ειδήσεων ικανών να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να ταράξουν τη δημόσια πίστη ή να επιφέρουν διαταραχή στις διεθνείς σχέσεις της χώρας (άρθρο 191, παρ. 1 και 2 του Ποινικού Κώδικα). Ο αναιρεσίων είχε διανείμει υπόμνημα παραπόνων προς υπογραφή με σκοπό την μετέπειτα κατάθεσή του σε διεθνείς οργανισμούς. Επίσης υποστήριξε προφορικά ενώπιον κατοίκων των νομών Ροδόπης και Αλεξανδρούπολης, ότι "*οι ελληνικές κυβερνήσεις αγνοούν τα ανθρώπινα δικαιώματα της τουρκομουσουλμανικής μειονότητας* ", ότι "*γίνονται αδικίες* ", επικαλούμενος "*την καταπάτηση του άρθρου 40 της Συνθήκης της Λωζάνης* " θεμελιώνοντας την άποψή του στο γεγονός ότι υπάρχουν " *μόνο δύο γυμνάσια και λύκεια για όλη τη μειονότητα* ", και στο ότι "*δεν δίνεται η δυνατότητα εξέτασης στα τουρκικά των μαθητών που επιθυμούν να εισαχθούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση* ". Ο ΑΠ δέχθηκε, επαναλαμβάνοντας την επιχειρηματολογία του Εφετείου ότι "*δεν αποδείχθηκε ούτε καταπίεση της*

[888] Δεν προβλέπεται διενέργεια διαγωνισμού, όπως ισχύει για τα ελληνόγλωσσα βιβλία της δημόσια εκπαίδευσης.

[889] Σχετική η Υπουργική Απόφαση Ζ2/282/1982 (βλ. ΦΕΚ Β' 888) και το άρθρο 15 της Υπουργικής Απόφασης 55369/78 (βλ. ΦΕΚ Β' 501).

μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, ούτε καταπάτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων της από το ελληνικό κράτος ". Έτσι, αποφάσισε ότι ο αναιρεσίων διέσπειρε αυτές τις ειδήσεις και φήμες παρόλο που γνώριζε ότι ήταν εντελώς ψευδείς και ότι αυτές ήταν επιτήδειες να επιφέρουν τρόμο και ανησυχία στους πολίτες και να διαταράξουν τις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Η αποδοχή του αξιώματος ότι η μειονότητα δεν υφίσταται κανενός είδους περιορισμό κατά την άσκηση των δικαιωμάτων της οδηγεί στην ουσιαστικά αναιτιολόγητη παραδοχή ότι κάθε αντίθετη διαπίστωση εμπίπτει στην αντικειμενική υπόσταση της ενλόγω ποινικής διάταξης. Εξάλλου, η ποινικοποίηση της διατύπωσης τέτοιων παραπόνων αντίκειται στην ελευθερία αναφοράς των μελών μειονοτήτων σε διεθνείς οργανισμούς σχετικά με την εφαρμογή των δικαιωμάτων τους (βλ. μηχανισμό της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΑΣΕ). Παράλληλα δίνεται η δυνατότητα εξέτασης της συμβατότητας των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων προς τις διατάξεις της ΕΣΔΑ, από τα όργανα ελέγχου του Στρασβούργου.

Το **ισραηλιτικό δημοτικό σχολείο** της Λάρισας (το μόνο δημόσιο μεταξύ των τριών ισραηλιτικών σχολείων που λειτουργούν στην Ελλάδα), αν και δεν έχει ιδρυθεί από κρατικό φορέα, λειτουργεί κατά το καθεστώς που διέπει τα δημόσια σχολεία, σύμφωνα με το άρθρο 5 του Νόμου 2456 της 27ης Ιουλίου 1920 "Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων". Η ιδιαιτερότητα στο πρόγραμμα μαθημάτων συνίσταται στη διδασκαλία των εβραϊκών, αλλά και στην εκμάθηση στη γλώσσα αυτή της εβραϊκής ιστορίας[890].

ii. Στο πλαίσιο της **ιδιωτικής εκπαίδευσης**.

Το δικαίωμα στην ίδρυση και διαχείριση **ιδιωτικών σχολείων** ή άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων θεμελιώνεται στο άρθρο 16 παρ. 8 του Συντάγματος[891] και ρυθμίζεται από το Νόμο 682 του 1977[892]. Το άρθρο 8 του κυρωτικού νόμου της Συνθήκης των Σεβρών[893] κατοχυρώνει το δικαίωμα στη σύσταση ιδιωτικών σχολείων για τα μέλη εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων. Σύμφωνα με τη νομολογία που ήδη εξετάσαμε αποτελεί μία από τις διατάξεις του νόμου αυτού που μπορεί να θεωρείται με

[890] Βλ. άρθρο 3 του Αναγκαστικού Νόμου 248 της 12/17 Οκτωβρίου 1936.
[891] Άρθρο 16 παρ. 8: "*Νόμος ορίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτηρίων που δεν ανήκουν στο Κράτος, τα σχετικά με την εποπτεία που ασκείται σ' αυτά, καθώς και την υπηρεσιακή κατάσταση του διδακτικού προσωπικού τους* ".
[892] Βλ. ΦΕΚ Α' 244/1.9.1977.
[893] *Supra*, υποσ. 802.

βεβαιότητα σε ισχύ[894]. Ιδιαίτερη μνεία κάνει επίσης και η Συνθήκη της Λωζάνης, όσον αφορά στη μουσουλμανική μειονότητα. Σύμφωνα με το άρθρο 40 εδ. β' της Συνθήκης, οι μουσουλμάνοι έχουν το δικαίωμα να συνιστούν, να διευθύνουν και να εποπτεύουν, με δικά τους έξοδα, σχολεία και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, στα οποία θα μπορούν να χρησιμοποιούν ελεύθερα τη γλώσσα τους.

Το δικαίωμα εφαρμόζεται με την ίδρυση και τη διατήρηση δύο ιεροσπουδαστηρίων πενταετούς φοίτησης. Το ένα ιδρύθηκε το 1949 στην Κομοτηνή και το δεύτερο στον Εχίνο (επαναλειτουργεί από το 1956). Λειτουργούν ως ιδιωτικά εκκλησιαστικά ιδρύματα, στο πλαίσιο που ορίζεται από το Νομοθετικό Διάταγμα 2203/1952, ιδρυτής των οποίων θεωρείται ο οικείος Μουφτής. Σύμφωνα με τα άρθρα 13 παρ. 3 και 16 παρ. 8 του Συντάγματος, το ελληνικό κράτος ασκεί την εποπτεία των λειτουργικών μηχανισμών τους. Η βιωσιμότητα των δύο ιδρυμάτων εξασφαλίζεται από τη συνεισφορά της μειονότητας και των κρατικών επιχορηγήσεων. Οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων διορίζονται ως εκπαιδευτικοί λειτουργοί στα μειονοτικά σχολεία για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών.

Επίσης τα σχολεία που διατηρούν ορισμένες Ισραηλιτικές και Αρμενικές Κοινότητες στην Ελλάδα[895] διέπονται από τις διατάξεις του νόμου 682/1977 σχετικά με την ιδιωτική εκπαίδευση, καθώς και τις σχετικές υπουργικές αποφάσεις[896]. Συγκεκριμένα, λειτουργούν ένα ιδιωτικό δημοτικό ισραηλιτικό σχολείο στην Αθήνα και ένα στη Θεσσαλονίκη[897], στα οποία διδάσκεται η εβραϊκή ιστορία και το μάθημε των θρησκευτικών στα ελληνικά, καθώς και η εβραϊκή γλώσσα στους 200 περίπου μαθητές τους. Αντίστοιχα, στα τρία αρμενικά δημοτικά σχολεία και ένα γυμνάσιο της Αθήνας, στα οποία φοιτούν

---

894 *Supra*, σ. 296.

895 Το προϊσχύσαν νομικό καθεστώς αποτελείται από τα εξής νομοθετικά κείμενα: Νόμος ΑΙΓ' της 16/23.6.1882, "Περί συστάσεως Τουρκικών και Ισραηλιτικών παιδευτηρίων εν ταις προσαρτηθήσαις επαρχίαις", Νόμος 568 της 31.12.1914/12.1.1915 "Περί διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσης εν Οθωμανικοίς και Ισραηλιτικοίς σχολείοις των Νέων Χωρών", Νόμος 2781 της 3/4.6.1922 "Περί ενισχύσεως της εκπαιδεύσεως των εν Θράκη μουσουλμανικών, Ισραηλιτικών και Αρμενικών κοινοτήτων", Νόμος 4862 της 7.1.1931 "Περί των ξένων σχολείων" και τις τροποποιήσεις που επέφεραν μεταγενέστεροι νόμοι. Σύμφωνα με τα άρθρα 3.β' και 5 παρ. 4.γ', στα ξένα σχολεία μπορούν να διδάσκονται μαθήματα σε ξένη γλώσσα εκτός από την ιστορία και τη γεωγραφία, τα οποία γίνονται στα ελληνικά. Βλ Αναγκαστικό Νόμο 248 της 12/17.10.1936 "Περί ιδρύσεως θέσεως γενικού επιθεωρητή των ξένων και μειονοτικών σχολείων κλπ.", (ιδιαίτερα άρθρο 3).

896 Σύμφωνα με το άρθρο 4, "*(2) Παρέκκλισις ως προς το πρόγραμμα διδασκαλίας των ιδιωτικών σχολείων δύναται να επιτραπή κατόπιν αδείας χορηγούμενης δι'αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων μετά σύμφωνον γνώμην του ΚΕΜΕ. (3) Εις τα ιδιωτικά δημοτικά σχολεία επιτρέπεται η διδασκαλία ξένων γλωσσών κατά τα οριζόμενα δι' αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, εκδιδομένης μετά γνώμης του ΚΕΜΕ* ".

897 Για έναν συνολικό πληθυσμό 5.000 ατόμων.

περίπου 250 μαθητές προερχόμενοι από έναν πληθυσμό 8.000 Αρμενίων, διδάσκεται η αρμενική γλώσσα[898], ιστορία και θρησκευτικά. Ωστόσο, η Αρμενική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης δεν διαθέτει από τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και ύστερα δικό της εκπαιδευτικό ίδρυμα. Το ίδιο συμβαίνει και με τις υπόλοιπες Κοινότητες της Μακεδονίας, της Θράκης και της Κρήτης[899].

IV. Άλλα δικαιώματα ως προϋπόθεση της ελεύθερης έκφρασης της μειονοτικής ταυτότητας

α. Το δικαίωμα του συνεταιρισμού

Το δικαίωμα του συνεταιρισμού θεμελιώνεται καταρχήν για όλα τα άτομα που ανήκουν στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους από τις διεθνείς διατάξεις που έχουμε ήδη αναφέρει, καθώς επίσης και από το άρθρο 12 παρ. 1 του Συντάγματος: "Ο*ι Έλληνες έχουν δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια* ". Η απόδοση του δικαιώματος μόνο στους Έλληνες πολίτες δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως περιορισμός του δικαιώματος των αλλοδαπών, καθώς ήδη η παράγραφος 2 του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ δεν επιτρέπει οποιονδήποτε περιορισμό της άσκησής του, εκτός από εκείνους που αποτελούν αναγκαία μέτρα σε μία δημοκρατική κοινωνία για την εθνική ασφάλεια, λόγους δημόσιας τάξης, υγείας ή προστασίας των δικαιωμάτων των τρίτων.

Το άρθρο 40 της Συνθήκης της Λωζάνης διατυπώνει το δικαίωμα σύστασης, διεύθυνσης και εποπτείας κάθε είδους φιλανθρωπικού, κοινωφελούς και θρησκευτικού ιδρύματος -εκτός βέβαια από την περίπτωση των σχολείων στα οποία ήδη έχουμε αναφερθεί- για τα μέλη των μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Ελλάδα. Το δικαίωμα του συνεταιρισμού δεν κατοχυρώνεται ειδικά από νομικό κείμενο για καμία άλλη μειονοτική ομάδα. Πολυάριθμα σωματεία, σύλλογοι και ενώσεις αποτελούνται από μέλη μειονοτικών ομάδων και χρήστες μειονοτικών γλωσσών, κυρίως στο χώρο των μουσουλμάνων της Θράκης[900]. Πολλοί από τους συλλόγους αυτούς έχουν πολιτιστικό χαρακτήρα

---

[898] Βλ. άρθρο 3 του Αναγκαστικού Νόμου 818 της 6/25 Αυγούστου 1937, σύμφωνα με το οποίο διδάσκεται η αρμενική γλώσσα 6 ώρες την εβδομάδα με την άδεια του υπουργού Παιδείας.

[899] Υπολογίζεται ότι ζουν ακόμη 1.000 Αρμένιοι στη Θεσσαλονίκη (σχετικά βλ. *I. Hassiotis, G. Kassapian*, The Armenian Colony in Thessaloniki, Balkan Studies, Vol. 31, No 1, Thessaloniki 1990, σ. 213 επ.) και ισάριθμοι σε άλλες πόλεις (Δράμα, Ξάνθη, Κομοτηνή, Αλεξανδρύπολη, Διδυμότυχο, και Ηράκλειο).

[900] Για παράδειγμα η "Ένωσις Μουσουλμάνων Ελλάδος", ο "Σύλλογος Μουσουλμάνων Διδασκάλων Αποφοίτων Ιεροσπουδαστηρίων", ο "Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δ.

και σκοπό την προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, των παραδόσεων και της γλώσσας, ή απλά συγκεντρώνουν τις προσπάθειές τους στη διατήρηση των τελευταίων στοιχείων χρήσης ορισμένων μειονοτικών γλωσσών που τείνουν να αφομοιωθούν ολοκληρωτικά[901].

Ωστόσο, η άσκησή του δικαιώματος του συνεταιρισμού από πρόσωπα που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες, αντιμετωπίζει κατά καιρούς εμπόδια πολιτικού χαρακτήρα και μάλιστα μέσα από δικαστικές αποφάσεις. Με τις αποφάσεις 299/1984 και 300/1984 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης διατάχθηκε η διάλυση των σωματείων "Ένωσις Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής" και "Ένωσις Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Ροδόπης" αντίστοιχα, με το αιτιολογικό ότι το καταστατικό τους και η επωνυμία τους, τα οποία αναφέρονται σε εθνικό προσδιορισμό (βλ. "τουρκικός"), αντίκεινται στη Συνθήκη της Λωζάνης και ότι προκαλούν σύγχυση σχετικά με την ιθαγένεια των μελών τους.

Η έφεση της πρώτης απορρίφθηκε με την απόφαση 1588/1986 του Εφετείου Θράκης, ως κατ' ουσίαν αβάσιμη, διότι "*οι ημεδαποί, ομογενείς ή μη, ομόθρησκοι ή αλλόθρησκοι, ομόγλωσσοι ή αλλόγλωσσοι καθ' οιονδήποτε τρόπον αποκτήσαντες την ελληνικήν ιθαγένεια, αποκαλούνται Έλληνες και μόνο Έλληνες, ο δε όρος 'Τούρκος', 'τουρκικός' κ.λ.π.* [...] *δεν υποδηλώνει τον Έλληνα πολίτην* ". Επίσης ότι, επειδή το καταστατικό του εν λόγω σωματείου αναφέρει, *inter alia*, ότι σκοπός του είναι η διαπαιδαγώγηση της "τουρκικής νεολαίας" και της προπαρασκευής της στα "τουρκικά σχολεία", δίνεται η εντύπωση ότι λειτουργούν στη Δυτική Θράκη αλλοδαπά τουρκικά σχολεία και όχι ελληνικά, στα οποία φοιτούν μη έλληνες υπήκοοι. Με την απόφαση 1729/87 του ΑΠ (Δ' Τμήμα) απορρίφθηκε η από 24 Δεκεμβρίου 1986 αίτηση αναίρεσης της "Ένωσης Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής" κατά της απόφασης του Εφετείου Θράκης, καθώς κρίθηκαν απαράδεκτες οι αιτιάσεις "*καθ' ο μέρος πλήττουν την περί πραγμάτων κρίση του Δικαστηρίου της ουσίας* ". Παρόμοια εξελίχθηκε, ως προς τις διαδικασίες και το σκεπτικό των δικαστηρίων, και η υπόθεση της "Ένωσις Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης". Το Εφετείο Θράκης απέρριψε ως αβάσιμη, με την απόφαση αριθ. 159/1986, την έφεση του σωματείου και στη συνέχεια, ο ΑΠ με την απόφαση 1730/87 (Δ' Τμήμα) απέρριψε την από 2 Οκτωβρίου 1986 αίτηση αναίρεσής του.

Ανάλογη τύχη είχε και η προσπάθεια ορισμένων σλαβόφωνων να ιδρύσουν πολιτιστικό σύλλογο στη Φλώρινα. Με την υπ' αριθ. 19/33/3/1990

Θράκης", ο "Σύλλογος Διδασκάλων Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης" και η "Ανωτάτη Μειονοτική Επιτροπή".

[901] Για παράδειγμα ορισμένοι σύλλογοι Αρβανιτών και Βλάχων.

απόφασή του, το Πολυμελές Πρωτοδικείο Φλώρινας απέρριψε την από 19 Ιανουαρίου 1990 αίτηση αναγνώρισης του σωματείου "Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού", κυρίως εξαιτίας του άρθρου 2 του καταστατικού, στο οποίο αναφέρεται μεταξύ των στόχων του "η προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου". Το δικαστήριο έκρινε ότι "*τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους (άρθρο 25 του Συντάγματος), καθένας δε έχει το δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σε αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντά του, όπως ο νόμος ορίζει (άρθρο 20 του Συντάγματος). Κατά συνέπεια δεν μπορεί για την προσβολή των δικαιωμάτων του ανθρώπου (ατομικών και κοινωνικών) να ανατεθεί ο ρόλος του προασπιστού σε συλλόγους* ". Τον έκδηλα αβάσιμο συλλογισμό, σύμφωνα με τον οποίο θα έπρεπε να θεωρηθεί παράνομος κάθε σύλλογος που λειτουργεί στη χώρα μας με σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, προσπάθησε να ανασκευάσει το Εφετείο Θεσσαλονίκης χωρίς ιδιαίτερα πειστικό τρόπο. Απέρριψε την έφεση που άσκησε η προσωρινή διοικούσα επιτροπή του υπό σύσταση σωματείου με την απόφαση 1558/1991[902], με το σκεπτικό ότι η επωνυμία του σωματείου μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση γιατί "*από πρώτη άποψη δίνει την εντύπωση ότι αναφέρεται στον ελληνικό πολιτισμό της Μακεδονίας, ενώ στην πραγματικότητα προσβλέπει στον ανύπαρκτο στο χώρο αυτό ιδιαίτερο σλαβικό πολιτισμό* " και γιατί "*με τη χρήση της λέξεως 'Μακεδονικός' στοχεύεται η φαλκίδευση της ελληνικής ταυτότητας της Μακεδονίας και των κατοίκων της κατά έμμεσο και εκ τούτο δόλιο τρόπο και διαβλέπεται πρόθεση των ιδρυτών για διάσπαση της ακεραιότητας της Χώρας* ".

Η επίκληση, εξάλλου, από το Εφετείο του γεγονότος ότι ένα από τα μέλη της προσωρινής διοικούσας επιτροπή εμφανίστηκε στο χώρο εργασιών της ΔΑΣΕ (Κοπεγχάγη 1991), ο συσχετισμός με τους σκοπούς του σωματείου και η εξαγωγή του συμπεράσματος σχετικά με την επικινδυνότητα των μελλοντικών δράσεών του, από τη μία πλευρά δεν αποτελεί υπόδειγμα νομικής σκέψης, ενώ από την άλλη, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις επιταγές των κειμένων της ΔΑΣΕ, στη σύνταξη των οποίων η Ελλάδα έχει συμμετάσχει και τελικά προσυπογράψει και τα οποία αναφέρονται στο δικαίωμα εκπροσώπησης των μειονοτήτων και επαφής τους με τον Ύπατο Αρμοστή για τις εθνικές μειονότητες.

Με την απόφαση 795/1994 της 20ης Απριλίου, ο ΑΠ απέρριψε την από 20 Ιουνίου 1991 αίτηση αναίρεσης της προσωρινής διοικούσας επιτροπής,

[902] Αρχείο Νομολογίας, 1991, τ. 42, σ. 189 επ.

θεωρώντας την απόφαση του Εφετείου ορθά αιτιολογημένη και όχι αόριστη, ενισχύοντας τα επιχειρήματα του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου σχετικά με τη σύγχυση που μπορεί να δημιουργήσει η λέξη "μακεδονικός" και την πρόθεση των ιδρυτών του συλλόγου για φαλκίδευση της ελληνικής ταυτότητας της Μακεδονίας και συνεπώς διάσπαση της ακεραιότητας της χώρας. Η θεμελίωση του συλλογισμού στο αναληθές αξίωμα της απόλυτης "ανυπαρξίας σλαβικού πολιτισμού στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας" οδήγησε οπωσδήποτε σε στρεβλά νομικά αποτελέσματα.

β. Το δικαίωμα στην ελεύθερη μετακίνηση και εγκατάσταση μέσα και έξω από τα σύνορα

Η κατοχύρωση του δικαιώματος στην ελεύθερη μετακίνηση εξασφαλίζεται από το άρθρο 5 παρ. 4 του Συντάγματος, αλλά και από τις σχετικές διατάξεις των διεθνών συμβάσεων που έχουν επικυρωθεί από την Ελλάδα[903]. Η άσκηση του δικαιώματος καθίσταται προβληματική με την ισχύ και εφαρμογή του άρθρου 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, το οποίο προβλέπει ότι "*Αλλογενής εγκαταλιπών το ελληνικό έδαφος, άνευ προθέσεως παλιννοστήσεως δύναται να κηρυχθεί απωλέσας την Ελληνικήν ιθαγένειαν. Τούτο ισχύει και δια τον αλλογενή τον γεννηθέντα και κατοικούντα εν τη αλλοδαπή. Τα εν τη αλλοδαπή εγκατεστημένα ανήλικα τέκνα τούτου δύνανται να κηρυχθώσιν απολεσέντα την Ελληνικήν ιθαγένεια, εάν αμφότεροι οι γονείς αυτών ή ο επιζών τούτων απώλεσαν ταύτην. Περί τούτων αποφαίνεται ο Υπουργός των Εσωτερικών μετά σύμφωνον γνώμην του Συμβουλίου Ιθαγενείας* ". Μεγαλύτερα προβλήματα έχουν προκληθεί από την αυθαίρετη εφαρμογή της διάταξης, συχνά χωρίς να πληρούνται οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις του νόμου[904,905]

---

[903] Τό άρθρο 5 παρ. 4 αναφέρει ότι: "*Απαγορεύονται ατομικά διοικητικά μέτρα που περιορίζουν σε οποιονδήποτε Έλληνα την ελεύθερη κίνηση ή εγκατάσταση στη Χώρα, καθώς και την ελεύθερη έξοδο και είσοδο σε αυτή. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις ανάγκης, και μόνο για την πρόληψη αξιόποινων πράξεων, είναι δυνατόν να επιβληθούν τέτοια μέτρα ύστερα από απόφαση ποινικού δικαστηρίου, όπως ο νόμος ορίζει.* [...]". Δεσμευτική σχετική διεθνή διάταξη αποτελεί το άρθρο 5 παρ. δ.i και ii της ΔΣΚΦΔ, όχι όμως και οι σχετικές διατάξεις του Πρωτόκολλο Νο 4 της ΕΣΔΑ, καθώς το κείμενο αυτό δεν έχει υπογραφεί και επικυρωθεί από την Ελλάδα.

[904] Βλ. *Α. Καραγιάννης*, Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας. Ερμηνεία, Σχόλια, Ειδικά Θέματα, Εκδ. Διεθνούς Ινστιτούτου Ιθαγένειας, Αθήνα 1988, σ. 66 επ. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για την κατάργηση της διάταξης αυτής απαιτείται, σύμφωνα με το άρθρο 111 παρ. 6 του Συντάγματος, ρητή νομοθετική πρόβλεψη. Βλ. σχετικές αποφάσεις του ΣτΕ: 3798/1984, 1565/1986, 3629-30/1986, 3780/1986, 1137/1987, 3065/91 και 1680/93 (ακυρωτικές των σχετικών Υπουργικών αποφάσεων), και 57/1981, 4345/1983, 3232/1988, 160/1990 (απορριπτικές των αιτήσεων ακύρωσης), και σχετική απόφαση (απορριπτική της προσφυγής Νο 17309/90) της Ευρωπαϊκής

Η δημιουργία και διατήρηση επιτηρούμενης ζώνης πλάτους περίπου 30 χιλιομέτρων κατά μήκος των ελληνοβουλγαρικών συνόρων από το 1936 και η υποχρέωση κατοχής ειδικής άδειας για την είσοδο, έξοδο και παραμονή σε αυτή, οπωσδήποτε δεν εναρμονίζεται με το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελεύθερη μετακίνηση, καθώς μάλιστα πλέον δεν καλύπτεται από κανένα λόγο περιορισμού του δικαιώματος[906].

Ως έμμεσα αντίθετος με το εν λόγω δικαίωμα μπορεί να θεωρηθεί και ο μεταξικός νόμος 1366/38 "Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους κλπ. περιοχάς". Σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 2, η γενική απαγόρευση σύστασης εμπράγματων δικαιοπραξιών δεν ισχύει "*υπέρ φυσικού προσώπου, όπερ δέον απαραιτήτως να έχη την ελληνικήν (ιθαγένειαν) 'εθνικότητα' και υπηκοότητα* "[907].

Β. Η προστασία των μειονοτικών γλωσσών

Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση "Σαλαντίν Γκαλίπ κατά Ελλάδας", της 30ης Αυγούστου 1994.

[905] Η αφαίρεση της ιθαγένειας μπορεί να γίνει επίσης με την εφαρμογή του άρθρου 20 παρ. 1.γ' του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας. Βλ. σχετικές αποφάσεις του ΣτΕ, 1680/93 (Δ' Τμ.), με την οποία ακυρώνει υπουργική απόφαση αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας από μουσουλμάνο, ύστερα από τη γνωμοδότηση υπ' αριθ. 1189/6.3.1990 του Συμβουλίου Ιθαγενείας και 3025/89 (απορριπτική της αίτησης ακύρωσης).

[906] Αναγκαστικός Νόμος 376 της 14/18 Δεκεμβρίου 1936 (βλ. ΦΕΚ Α' 546) "Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων". Ο νόμος καθιερώνει "επιτηρούμενες ζώνες" αμυντικής ασφάλειας κατά το μήκος των συνόρων του ελληνικού κράτους, όμως δεν εφαρμόζεται παρά μόνο στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο, πλέον αναιτιολόγητα, διατηρώντας μάλιστα διάταξη σε ισχύ που εισάγει διακρίσεις: το άρθρο 5 παρ. 3 προβλέπει ότι η "*Εγκατάστασις εν τη αυτή ζώνη απαγορεύεται απολύτως εις πάντα αλλοδαπόν ή μη Έλληνα την Εθνικότητα. Η απαγόρευσις δε αυτή δύναται δια Β.Δ/τος να εκταθή και επί των ήδη εγκατεστημένων τοιούτων αλλοδαπών ή αλλογενών* ". Το μέτρο λήφθηκε προληπτικά για την αντιμετώπιση "του από βορράν κινδύνου". Οι διατάξεις του νόμου αυτού αποτελούν περιπτώσεις διακριτικής μεταχείρισης και βέβαια αντιβαίνουν στην αρχή της ισότητας, όπως τη διατυπώνει το άρθρο 5 παρ. δ'.i και ii της ΔΣΚΦΔ σχετικά με το "δ*ικαίωμα αναχωρήσεως εξ οιασδήποτε χώρας, περιλαμβανομένης και της ιδίας εκάστου χώρας και της επιστροφής εις αυτήν* " και το "*δικαίωμα ελευθερίας κινήσεως και διαμονής εντός των ορίων της χώρας* ". Η συνολική αλλαγή των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογούν την διατήρηση του μέτρου μάλιστα σε μία περιοχή αποκλειστικής εγκατάστασης Πομάκων, οι οποίοι αποτελούν μία ευαίσθητη μειονοτική ομάδα. Για τη βελτίωση του εξαιρετικά χαμηλού επιπέδου συνθηκών διαβίωσης που χαρακτηρίζουν τις κοινότητές τους, θα ήταν πρόσφορη η λήψη ιδιαίτερων μέτρων ανάπτυξης των συγκοινωνιών μέσα και έξω από τα σύνορα, όπως για παράδειγμα η επαναλειτουργία των συνοριακών σταθμών των ελληνοβουλγαρικών συνόρων κατά μήκος της οροσειράς της Ροδόπης, η οποία χωρίζει την εθνοτική ομάδα των Πομάκων που ζει εκατέρωθεν και εμποδίζει τις μεταξύ τους επαφές. Βλ. σχετικά το υπο διαμόρφωση δικαίωμα στην απρόσκοπτη επικοινωνία με πρόσωπα που ανήκουν στην ίδια εθνική, εθνοτική, ή γλωσσική ομάδα, μέσα και έξω από τα εθνικά σύνορα, όπως θεμελιώνεται από την παράγραφο 32.4 του Κειμένου της Κοπεγχάγης και το άρθρο 2 παρ. 5 της ΔΔΠΜ, *supra*, σ. 221.

[907] Σύμφωνα με τη συνταγματική απαγόρευση των ατομικών διοικητικών πράξεων του άρθρο 5 παρ. 4. Βλ. σχετική απόφαση του ΣτΕ, 591/1976, NoB, No 24, 6.10.1989, ότι αποτελούν κανονιστικές πράξεις και σχόλιο του *Α. Μάνεση*, *supra.*

Οι μειονοτικές γλώσσες που χρησιμοποιούνται στην Ελλάδα δεν έχουν όλες την ίδια θέση και λειτουργία στις εσωτερικές δομές των μειονοτικών ομάδων. Πόσο μάλλον όταν διαπιστώνουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σχετικά με τους Αρβανίτες ή τους Βλάχους, η μειονοτική γλώσσα δεν αποτελεί πλέον φορέα συνοχής της αντίστοιχης μειονοτικής ομάδας, παρά μόνο ένα πολιτιστικό χαρακτηριστικό που διέπει, σε περιορισμένο βαθμό, τις σχέσεις των χρηστών τους. Δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί συνεπώς ότι οι τελευταίοι εκφράζουν κοινή βούληση διατήρησης της μητρικής τους (μειονοτικής) γλώσσας και ότι συνιστούν χωρίς αμφιβολία μειονοτική ομάδα.

Η εξαφάνιση ορισμένων γλωσσών με ήπιες αφομοιωτικές κοινωνικές διαδικασίες και η παράλληλη ανάπτυξη και επιβολή της επίσημης ελληνικής δεν χρήζει σχολιασμού, καθώς απορρέει από την αβίαστη κοινωνική δυναμική και όχι από δικαιικές ρυθμιστικές διαδικασίες. Αυτή η δυναμική των κοινωνικών σχέσεων συνιστά το περιβάλλον, στη χρονική συνέχεια του οποίου διαγράφεται η εξελικτική ιστορική πορεία των μειονοτικών γλωσσών, όπως αυτές αναπτύσσονται, διατηρούνται ή εξαφανίζονται. Οι κανόνες και αρχές δικαίου για τους οποίους μπορούμε να εκφράσουμε ευχή θέσπισης και εφαρμογής τους είναι εκείνοι που θεμελιώνουν τα συστατικά στοιχεία ενός δημοκρατικού πολιτεύματος που έχουν δομηθεί στον πλουραλισμό και στην αποδοχή της ετερότητας. Αν και δεν είναι δυνατόν, επί του παρόντος, να κρίνουμε κατά περιπτωση, εάν και με ποιο τρόπο είναι απαραίτητη η νομοκανονιστική παρέμβαση του κράτους προς την κατεύθυνση προστασίας των μειονοτικών γλωσσών, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι, τόσο η λήψη μέτρων αφομοίωσης, όσο και η ανοχή πρακτικών που συντελούν στη σταδιακή συρρίκνωση και εξαφάνιση των γλωσσών αυτών, καθώς και η ύπαρξη μη ευνοϊκού κλίματος στην απρόσκοπτη εκδήλωση κάθε γλωσσικής, πολιτιστικής, εθνοτικής ή εθνικής ιδιαιτερότητας, αντίκεινται στις αρχές και τους κανόνες που κατοχυρώνουν την ελευθερία της έκφρασης, που προστατεύουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και που διέπουν τη δημοκρατική οργάνωση των κοινωνικών και έννομων σχέσεων. Για παράδειγμα, πρακτικές, όπως ο εποικισμός περιοχών μειονοτικής παρουσίας, με σκοπό την ενδυνάμωση του ελληνικής γλώσσας και την ποσοστιαία μείωση της μειονοτικής, όταν εφαρμόζεται συστηματικά και αποκλειστικά, θα πρέπει να θεωρούνται αντίθετες σε κάθε αρχή που καθιερώνει την επίλυση των προβλημάτων που σχετίζονται με την ύπαρξη μειονοτήτων μέσα από δικαιικές λύσεις[908].

[908] Ήδη από τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου επιχειρήθηκε εποικισμός, κυρίως της Μακεδονίας. Χαρακτηριστικό είναι το Διάταγμα 2536 του 1953 "Περί επανεποικισμού των

Οι μειονοτικές γλώσσες όπως τα αρβανίτικα, τα βλάχικα, τα πομάκικα, τα σλαβομακεδονικά ή τα ρομανί τείνουν να αφομοιωθούν από την ελληνική γλώσσα (από την τουρκική γλώσσα, όσον αφορά τα πομακικά). Οι δύο πρώτες ενδέχεται να εκλείψουν στο εγγύς μέλλον, όσο για τις υπόλοιπες, οι προοπτικές επιβίωσης δεν διαγράφονται ευοίωνες. Στοιχεία της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς του ελληνικού, αλλά και του ευρύτερου νότιου βαλκανικού χώρου, τείνουν να χαθούν μέσα σε αντίξοες, για αυτά, συνθήκες και τη γενική αδιαφορία του ελληνικού κράτους. Η θέσπιση κανόνων δικαίου προστασίας της πολιτιστικής-γλωσσικής ιδιαιτερότητας των πολιτών του συμβαδίζει ασφαλώς με την ισχυρή τάση *de lege ferenda* σχηματισμού βασικών κανόνων, όπως το δικαίωμα στην ύπαρξη, στη διατήρηση και στην έκφραση της ταυτότητας της μειονότητας. Κατά συνέπεια, η προστασία και η προαγωγή των γλωσσών αυτών, ανεξάρτητα από τη φυσική αφομοιωτική πορεία τους, και χωρίς να είναι προς το παρόν επιταγή κανόνων θετικού δικαίου, αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα των κανόνων που διέπουν κάθε πλουραλιστική έννομη τάξη, η οποία εξασφαλίζει τη δυνατότητα έκφρασης όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο του λόγου, αλλά και ως προς την ίδια τη γλώσσα εκφοράς του.

παραμεθορίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών" με το οποίο ευνοήθηκαν μετακινήσεις "*εποίκων με υγιή εθνική συνείδηση*" (βλ. Εισηγητική έκθεση του νόμου) προς τη βόρεια Ελλάδα. Εξάλλου, από τις αρχές τις δεκαετίας του 1980 αρκετές χιλιάδες επαναπατριζόμενων ελλήνων ομογενών εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της Θράκης.